

અનુક્રમણિકા

નવલિકા	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ શાન્તિદાસ	અંબાલાલ દેસાઈ	૧
૨ મુકુલ	બળવન્નરાય કોઠાર	૧૨
૩ અકવાકનું બોધ	નરસિંહભાઈ પટેલ	૨૩
૪ હું કેમ પરણ્યો ?	મનુભાઈ કોટવાળા	૩૦
૫ શકુન્તલા અને દુર્વાસા	કનૈયાલાલ મુનશી	૪૩
૬ જોખી	રૂઝનનારાયણ પાઠક	૫૩
૭ હંસાવતી	શંકરપ્રસાદ શાવલ	૬૬
૮ બીજવર	ધનસુખલાલ મહેતા	૭૬
૯ લુખો બિરુદી	ગૌરીશંકર જોષી (મુમુક્ષુ)	૮૨
૧૦ બોલો શિકાર	વિનોદિની નીલકંઠ	૮૮
૧૧ લાલીને લલાટે	માધવભાઈ પટેલ	૯૮
૧૨ ઉભું ગીત	વસંત ઉપાધ્યાય	૧૦૭
૧૩ દેવદત્ત	અમરેશ	૧૧૪
૧૪ સાંધાવાળો	જયચંદ શેઠ	૧૨૧

શાળોપયોગી પાઠ્ય પુસ્તકો

આપણું ઇન્દ્રિય	ગુજરાતી ધો. ૪ થી માટે	૦-૪-૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા-૧	અંગ્રેજી ધો. ૧ થી માટે	૦-૮-૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા-૨	„ ધો. ૨ થી માટે	૦-૮-૦
સૃષ્ટિવિજ્ઞાન ભા-૩	„ ધો. ૩ થી માટે	૦-૧૦-૦
સરળ આરોગ્યવિજ્ઞાન	„ ધો. ૪ થી માટે	૦-૧૦-૦
પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણ	ધો. ૫-૬ અને ૭ માટે	૨-૪-૦
સાદિત્ય કલ્પોલ ભા-૧	અંગ્રેજી ધો. ૧ થી માટે	૦-૭-૦
„ „ ભા-૨	„ „ ૨ થી માટે	૦-૮-૦
„ „ ભા-૩	„ „ ૩ થી માટે	૦-૧૦-૦
નવલિકાપુષ્પો પ્રમથ માળા		૦-૧૨-૦
નવલિકાપુષ્પો ખીછ માળા		૦-૧૨-૦

ધી જનરલ બુક ડીપો

પબ્લિશર્સ

૧૧૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨

પ્રસ્તાવના

૧

માતૃભાષાનું ઝારવ : શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તેના ઉપયોગ

ગુજરાતી ભાષા અને તેના સાહિત્યના સદ્ભાવે તેના અગ્રિમ અને વિકાસ શક્ય થઈ રહે તે માટે આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાના પ્રશ્નનાં પુત્રપુત્રીઓના માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ-ક્રમમાં માતૃભાષાનું સ્થાન દમણદમણાંતું આગળ પડતું અને મહત્વનું મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણા જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ એક બદ્ધ જ અભિનંદનીય પગલું ભરાયું છે. આપણા ગુજરાતીઓની માતૃભાષા ગુજરાતીની એ જાગત હોય કે પછી ભારતના અન્ય પ્રાંતોની માતૃભાષાની એ જાગત હોય, હતાં આપણા પ્રગતિશીલતા માતૃભાષાને જ પ્રધાન સ્થાન હોય, તે જ માતૃભાષા આપણા માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ હોય તે જ ભાષાસાહિત્યિક અનેક સારકારિક ને ઉપયોગી વિદ્યાકલાઓના સંગીન ને વ્યાપક શિક્ષણનો સાલ આપણી જિહ્વાની પ્રશ્નને મળવા પામે. અગ્રિમ ભાષાને, તેના વિપુલ સાહિત્યને અને એના અદ્યતન વિચારધનને જરા મેનરહોડયા વિના કદી છોડીએ કે જેનું પ્રથમ જ સ્થાન મેળવે છે એવી માતૃભાષાની જ પ્રથમ પૂન અને પુનઃસંસ્થાપના તરફ પગલાં ભરાવના આ પ્રયત્ન માટે આપણી યુનિવર્સિટીને અને તેના જવાબદાર પ્રેરક અદ્ભુતોને આપણે અરજી બંધવાદ આપીશું. અત્યાર સુધીમા માતૃભાષાએ ને વર્ષોભર ઉવેળીને જે શિક્ષણ આપણી પ્રશ્નને તેના નવીન ધાર માટે આપવામા આપ્યું છે તેમા અનેક જગતની અસહ્ય દિલ્લોસ રહી મથેલી આપણને સાંતે છે; એટલું જ નહીં પણ પરદેસીય ભાષા અને તેના સાહિત્યથી અનિસ જ્ઞામાં વસિત મહેલા સર્જાયેલી આપણી સાધનદીન ને નિર્ધન પ્રશ્નને તો એવી

જેશુમાર નુકશાન થયું છે અને પ્રગતી કિમતી જીવનયાત્રાનાં સુવર્ણમય વર્ષો આપી શકે તે જીવનવિકાસ ને હૃદયવિકાસ ઉત્તરોત્તર કુદિત થયો છે એ સત્ય આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓના સંચાલકોનાં હૃદયો દવે જનણી શક્યાં છે એ જેવાતેવા આનંદની વાત નથી. દવેથી આ શિક્ષણસંસ્થાઓ માતૃભાષાના આ માધ્યમનો લાભ તેમના વિદ્યાર્થીઓને તે તરફ આકર્ષી નેટલા મોટા પ્રમાણમાં આપવા ઉદાર થશે તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમને શિખવવાના મોટી સંખ્યાના યજ્ઞ પડેલા વિષયો હોવા છતાં તેનું સંગીન ને તલસ્પર્શી જ્ઞાન તેઓ તેમને સીધી અને સરલ રીતે જરૂર આપી શકશે. મુળાષ્ટ જેવા સર્વસંગ્રાહક શહેરની માધ્યમિક શાળાઓ માતૃભાષાના આ લાભનો પૂરેપૂરો લાભ તેના પચ્ચરંગી વિદ્યાર્થીઓને લઈને કદાચ હમણાં ઓછો લે પણ ગુજરાત-તળ ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડાદિ તેના વિભાગો-તો તેના વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષાદ્વારા જ તેમને શિખવવાના પ્રત્યેક વિષયને જલદી ને સંગીનતાથી હવે શીખવી શકશે; એટલું જ નહીં પણ માતૃભાષાના માધ્યમથી સરલ યજ્ઞ પડેલા વિષયો શીખી લેતાં વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણોએક વખત ફાજલ પાડી શકશે અને તેથી તેમનું અંગ્રેજી ભાષા અને તેના સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેઓ સારી રીતે જાંડું અને સંગીન કરી શકશે. અંગ્રેજીના શિક્ષકો અને અધ્યાપકોને હવે કહેવતરૂપ યજ્ઞ પડેલી અંગ્રેજીની ભયંકર કચાશ માટે પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થીગણોની જગ્યાએ કતલ કરવાનું કે તેમના કમનસીબ અંગ્રેજી સામે ફરિયાદો કરવાનું ઝાઝો વખત નહીં રહે. સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલી માતૃભાષા પોતાને સ્થાને જ પ્રતિષ્ઠિત થતાં તે અને તેનું સાહિત્ય ઘણીઘણી રીતે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની વહારે ધારો ને તેમ યતાં તે પોતાનાં વિપુલતા, વિકાસ અને ગૌરવને પણ વધારશે જ.

શિક્ષણના વાહન તરીકે માતૃભાષાને પ્રધાનતાએ અવગણવાથી પ્રગ્નજીવનને નુકશાન થયું છે તેમ જ માતૃભાષાને અને તેના સાહિત્યને પણ ઓછું થયું નથી. એમના વિકાસ ઘણી રીતે અટક્યા છે. શિક્ષક-ગણ ને વિદ્યાર્થીગણ બન્ને માતૃભાષાના સ્વાભાવિક અભિમાન ને સાહિત્યના

જાનથી વિદીન થયા છે અને તે એટલે સુધી કે પરદેશીય ભાષા કે તેના સાહિત્યસંસ્કારો પ્રત્યે હૃદયી જાહેર મોહમુગ્ધ જની તેમને સિખવામાં, સખવામાં ને તેમના ઉપર પ્રભુતા મેળવવામાં સમજાયેઅણુસમજાયે જે દીર્ઘકાળ, ચોક્કસાઈ ને ધન્ય સમર્પતા તેઓ આવ્યા છે તે કરતાં બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં તે માનુષાયા માટે સમર્પતા આવ્યા છે. પરિણામ એ થયું કે થોડાક અપવાદો સિવાય માનુષાયા કે તેના સાહિત્ય માટે માનરૂતિ ને પ્રેમ નહીં થયાં. દલ જે મૈત્રિક્યમેશન જેવી પરીક્ષામાં આશરે વીસ વર્ષો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતીના વિષયમાં પખુ નિબંધતા પ્રાપ્ત કરે છે અને જેઓ સફળતા પામે છે તેઓ પણ સારાં કે સતોષપ્રદ પરિણામ નથી જ પાત્રી શકતા. ઉચ્ચ પરીક્ષાઓમાં પખુ આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આ દુર્ગાંખને દૂર કરવા માનુષાયા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આ ઉત્તેજનનો સાજા તેને વધુ પ્રિય કરી વિદ્યાર્થીઓને આપવા જોઈએ ને તેમના શિક્ષણને પરદેશીય ભાષાના અસાધ્ય ને અરવાભાવિત માધ્યમથી દુર્લભ થતું અટકાવીને સુલભ કરવું જોઈએ.

૨

સ્વરિત વાચનમાળા તરીકે નવલિકાઓની યોગ્યતા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યે તેની વિશદ પરિસ્થિતિઓમાં પખુ આજ સુધીમા કારો એવો વિકાસ પ્રાપ્ત થયો છે. પણ જ્યારે તેનો આપણા શિક્ષણમાં અને માધ્યમ તરીકે જાહેરો ઉપયોગ દલે થયો, ત્યારે વધુ સ્વચ્છ થયો એનો વિકાસ થયો એ તો ચોક્કસ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના દાહના વિકાસક્રમમાં તેના અગ્રિમંગને ખીલવણી થઈ છે તેથી તેના પાલ્પ પ્રવરકાના તેમ જ સ્વરિત વાચન તરીકેના તેના આદર્શોમા પણ સાહિત્યનાં નવાંનવા અંગોના પ્રયોગો દર્શાવેલા થયા મહત્ત્વા છે ને તેમાં વિવિધતા પણ આવવા માંડી છે. આ પણ એવો એક નવ પ્રયત્ન છે.

સ્વરિત વાચનમાળા તરીકે નવલિકાઓની યોગ્યતાનો અર્થ મન ઢીલો છે. આપણા જીવન અને જીવનપ્રયોગો વસ્તુ કષ્ટ, તેના સ્વરૂપને સૂરેખ રીતે ધરી, તેને કલા સાર્થક કરી, તેને આકર્ષણ

અને લોકરૂચિના યૈચિત્ર્યનું રસકેન્દ્ર જનારીને આપણા નવલિકાકારોએ તેમની નવલિકાઓને આલેખી છે અને આપણા સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે તેમને આજકાલ ખીલવી છે તે જોતાં ત્વરિત વાચનમાળા તરીકે તેમની યોગ્યતા કાઠ રીતે ઝાઝી કહેવાય નહીં. ગાવર્ધનરામ, કનૈયાલાલ મુનશી વગેરે જે સત્વશાલી નવલકથાકારોએ આપણા નવલકથાસાહિત્યને મુન્દર ને સધન જનાવ્યું છે એથી તેમની નવલકથાઓના રસિક સંક્ષેપ કે સાર આપણને મળી ગયા હોત તો આપણા વિદ્યાર્થીઓની સેવામાં આપણે તેને ત્વરિત વાચન તરીકે બેધડક મૂકી શકત. પણ આવા સાર હાલ તુરત અસ્તિત્વમાં આવે એમ લાગતું નહીં હોવાથી નવલિકાના આપણા આ વિશિષ્ટ પ્રકારની યોગ્યતાને જ આપણે સ્થાપવી જોઈએ; કારણ કે તેમાં બહુ જ ટૂંકામાં વિશાળ ને વ્યાપક જીવન અને તેના વિવિધ અને નવાનવા પ્રસંગો સીધી ને સચોટ રીતે ચિતરેલાં હોય છે. ભાષાને સચોટતાથી શીખવાનું એ એક અમોઘ સાધન છે.

૩

લોકવાર્તાઓ અને નવલિકાઓ

“પૃથ્વી ઉપર વસતા ને વિસ્તરતા લોકજીવનના વિકાસની સાથેસાથે આપણી લોકવાર્તાનું વ્યાપક થતું સાહિત્ય ખીલવા લાગ્યું હતું. પ્રત્યેક નાનામોટા મનુષ્યને, પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક કાલે, વાર્તા કહેવાનો કહેવરાવવાનો, સાંભળવાનો ને સંભળાવવાનો શોખ હતો. પ્રત્યેક પ્રજાએ, પ્રત્યેક દેશે, પ્રત્યેક ભાષાએ વાર્તા પ્રત્યેનો આ સ્વાભાવિક શોખ કેળવીને ખીલવ્યો છે. વાર્તાએ માનવને આનંદ આપ્યો છે, ભૂતવર્તમાનને સજીવન અને રસિક કર્યા છે, કલ્પનાને જન્માવી છે અને રસવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરીને પોષી છે. વાર્તામાં અણુગણ કલાઓનું સુભગ સમેલન હોય છે. એમાં રસરસના ભંડાર ભરેલા હોય છે. ધર્મઘટિહાસપુરાણના ઉપદેશ જ્યાં પોતાની આનાથી, જૂનાપુરાણા ડહાપણથી કે શિખામણી લાંબીચોડી ધાતોથી મનુષ્યજીવનને સંસ્કારી કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યાં કલામય ટંકી વાર્તા મનુષ્યસ્વભાવ અને માનવજીવનનો તાદૃશ અને

યથાર્થે દર્શિદાસ કહીને જીને સ્વમૃત્યુ હરી ઉલ્લાસ કરે તે ને અંગદારી
 બનાવે છે. એમાં વિનેદા ધણુ દોષ છતાં માત્ર વિનેદા જ દોષી નથી,
 સોહસિદ્ધાન્તુ એ પુરાણપ્રતિક સ્વમગમાં સમગ સાધન છે. ધર્મને જીવન
 ગણવાના પ્રયાસ કરના ધર્મીઓએ, જગતમાં પ્રવાસ એકતા પ્રવાસીઓએ,
 મૃદમંસારનાં ડીંગનાં આચારચાન જાગ્રતો જીંદગીનાર માનવિતાએ, બહુનેએ
 બાહ્યોને, બાહ્યોએ નદોને ને ગુરુઓએ શિષ્યોને સૌએ રસિક કથા
 કહીકહીને જ ગાદ્યસિદ્ધાન્ત, શ્લોકસિદ્ધાન્ત, યાગ્યસિદ્ધાન્ત, સંગ્રહસિદ્ધાન્ત, ધર્મનીતિ-
 શિક્ષણ, શ્રેયસિદ્ધાન્ત અને જીવનસિદ્ધાન્ત આપ્યા હતાં છે અને તેને સતત
 આજુ સાખ્યું છે. વેદના પ્રકૃતિઓએ, ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધે કે મહાવીર
 સ્વામીએ, ઇસ્ત્રીએ કે તેના શિષ્યમણે, યાત્રાઓએ અને પુરાણીઓએ,
 બાંધેઓએ અને માણુમંદ્રોએ રસિક વાર્તાસાદિત્યદ્વારા જ પોતપોતાના
 જીવનસંદેશ સંભળાવ્યા છે, અને વાર્તાના પોતાના સ્વાભાવિક રસને
 લોકસમુદાયે તે સ્વાભાવિક ને વાચકા યોગ્ય માન્ય છે. વાર્તાનું સાદિત્ય
 આમ યુગયુગે ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમે ખીલતુ આપ્યું છે અને દશ એમ
 ખીલતું જ જાય છે.

ઉત્તરોત્તર ખીલતી આ સૌકશ્યાની આમ એના જન્મ, વસ્તુ-
 સંકલ્પના, રૂપગુણ અને જીવનવિકાસમા દિવ્ય જ્યોતિઓનો, દેવ અને
 માનવ વચ્ચેના સંતુરુપ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પુરુષાર્થોનો આશ્રય
 કરે છે તે શુદ્ધ પ્રેમને પોતાનો પ્રિય વિષય બનાવીને માનવગતિથી ઘડાતા
 સમાજના જીવનમા અને તેના પ્રસંગોમાં અગેઅગે અને આત્માઆત્માએ
 પ્રવેશ કરે છે. એ દિવ્ય કુમારી પોતાનું નિદોષ જીવન વિકસાવી કાલક્રમે
 સુવર્ણ બને છે. પ્રેમના અભિલાષા અને આદર્શ જ્ઞાનતા એ પછી
 નવોદા બને છે અને ઉદ્ધોલન કહે છે તે પ્રમાણે એ નવોદા, અસંકારવતી,
 નપુરતા રમરમ જંઘાર કરતી, સૌભાગ્યના ઉજાત કાવચી બરીબરી,

છતાંએ ચાલતી, કામળ, સુંદર અને ભવ્ય બની પુરુષના મનને અને જીવનને અનુકૂળ બની રહે છે.” *

X

X

X

X

આપણી ભારતીય વાર્તાઓ અનુક્રમે મહાસંસ્કૃત, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, દેશ્ય વગેરે ભાષાપ્રવાહો સાથે પ્રવાસ કરતીકરતી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન અને છેક આધુનિક યુગચાલમાં આવી છે. પૂર્વપશ્ચિમનો સંગમ થતાં તેને પશ્ચિમની તેની ગહેનોના નવીન સંસ્કારો પણ પ્રાપ્ત થયા. અને એ રીતે પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ ખીણીને એજો પોતાનું સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં નક્કી ને અમર કર્યું છે. આપણી લોકવાર્તા ને નવલિકાનો આ દૂંકા વિકાસક્રમ છે.

અને હાલ તો આપણા ખીણના સાહિત્યના આત્મચક્ષુ ઉપરનું આ નવલિકાક્રમ કેવું શાખ જેવું સુંદર, સરસ ને સુગંધમય થઈ રહ્યું છે? આપણા હાલના શ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર આ વિષે શું કહે છે તે જરા જોઈએ:—

“ એટલે જે દૂંકી વાર્તા સરસ હોય—એક વખત શરૂ થયા પછી અંત સુધી તમને એથી જવાની શક્તિ ધરાવતી હોય અને છતાં એ અર્પણ હરપણે તમને જીવનની એક અગ્નિથી દિશા દેખાડતું હોય—જ્યાં જેટલો જોઈએ તેટલો જ સમય લેતી હોય—અને સ્પષ્ટ હોય—તે દૂંકી વાર્તા ઉત્તમ પ્રકારની કલાકૃતિ કહેવાય.

*

*

*

સાહિત્યની કાષ્ઠપથ્ય કૃતિ જીવશે કે મરશે—એનો આધાર એના બહારના આકાર ઉપર નથી. એ આકાર એના સર્જક જે અગ્નિરસ અને તેજસ્સ્વ વડે ઘડ્યો છે એ ઉપર બધો આધાર છે. ધણી કૃતિઓ

---

* મારી સંશોધેલી અને સંપાદિત કવિ મધુસૂદન વાસકૃત ‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ’ની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉધૃત—સંપાદક.

હત્યન્ન યામ એથી એનો વિનિષાત થવાનો નથી: વિનિષાત વ્યક્તિઓનો યશો. હા, એટલું ખરું, એકાદ રોડ દસકાને માટે એની ભરતી એક વખત તો સાદિત્તનાં ધણાં અંગોને વિકલ કરી મૂકશે. પરન્તુ છેવટે તો-સાદિત્તની સમગ્રી ચિરંજીવ કૃતિઓની પેઠે-એ નગર સમક્ષથી સુખ થશે-અને પછી જીવશે. The story of to-day may destroy itself or be destroyed; but like the Phoenix it is eternal and will renew forever its youth. "

—ગૌરીશંકર જોષી (ધૂમકેતુ): રંગકણ: તેજ અને છાયા

૪

વિદ્યાર્થીવર્ગને આપણી ગૂની અને નવી નવલિકાઓનો યથાથ અપાલ આપવા સારૂ મેં આપણા આદ્ય મેંદુઓટામાંના એક સ્વર્ગસ્થ અબાસાલભાઈ દેસાઈથી માંડી અત્યાર સુધીના આપણા ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશ નવલિકાકારની નક્કા કરી તે સાથે પ્રાચીન વાર્તાઓના નમૂના તરીકે થી નરસિંહભાઈ પટેલઅનુવાદિત 'ચક્રચક્ર' જોડું' અને મારી સારજૂન આલેખેથી 'દુસાવતી' એ બેનો સમાવેશ કર્યો છે. આમ વિવિધ નવલિકાઓનો સમય કરીને મેં તેની આ માળા ગૂંથી છે. પુષ્પો થોડાંતાથી ચૂંટાયા છે કે કેમ તે ખાખર મારા કરતાં આ ક્ષેત્રને વિશેષ ફલદૂષ કરનાર કોઈ નવલિકાકાર કે વિવેચકની રસિક જ્ઞાતિ ઉપર હોડવાનું હું થોડા ગણું છું. મારા વિદ્યાર્થીજંધુઓ અને નિમ્નજાતિ ધુઓ આવા પ્રકારના સિદ્ધ વાચન વડે ગ્રન્થરાત્રી સાદિત્તના આ અંગથી વધુ પરિચિત થઈ તેદ્વારા તેમના આત્મચાતનને સમૃદ્ધ કરશે તે સંપાદનકારના મારા આ એદ્યમથી હું મૃતાર્થ સ્પષ્ટ.

વિદ્યાર્થીવર્ગ માટે પ્રથેક લેખકનો દુકા પરિચય ને વાર્તાનું દાદું મેં પ્રથેક વાર્તાની આગળ આપ્યા છે. પાછળ 'પ્રકાશિની' આપણે અપરા અન અપરિચિત શબ્દોના પર્વાય પસુ આપ્યા છે.

વળી જે લેખકજંધુઓએ અને જહોને મારા આ સંપાદનકારના પોતપોતની નવલિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની અને હિંદુસ્તાને તરત જ પરવાનગી

આપી છે તે માટે હું તેમનો અભ્યંત્ર અભિનંદનું. તેમના આ અભિનંદનની હું આભારપૂર્વક ખાસ નોંધ લઉં છું. પસંદગી તેમના આભાર કાર્યમાં પ્રેમથી સદાકાર આપનાર આગળ વિદ્વાન, હિતસાદી તે સાર્વજનિક રસિક મિત્ર શ્રી. બાનુશંકર વ્યાસનો ઉપકાર તો હું નહીં જાણીશું.

છેવટે આ માળાના પ્રકાશક-શ્રી. પરમાવંદરાસ પીતાંબરદાસ દેશ્વર માલિક, ધી જનરલ યૂક ડેપો, ગોગો-નોં પળુ હું આભારી છું. તેમના તાત્કાલિક હિતસાદને કીધે મને આ કાર્ય કરવામાં અનુકૂળતા મળી અને તેથી આ પુસ્તક વેળાસર બહાર પડી શક્યું છે.

શ્રી. પી. ટૅક,
અનંત ટેરેસિઝ;
મુંબાઈ, નં. ૪
તા. ૧૦-૫-૧૯૩૭

શંકરપ્રસાદ જગનલાલ શર્મા

નવલિપ્તાપુષ્પે

માળા પદ્મો

અંબાલાલ દેસાઈ

[ઈ. સ. ૧૮૪૬-૧૮૫૪]

[અમદાવાદના વતની દિવાન બહાદુર અંબાલાલ દેસાઈએ આ પુસ્તકની જુદીજુદી નેત્રીઓ દ્વારા ૧૮૫૪માં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં એ પદ્મને નંબર આપ્યો હતો. ૧૮૬૭માં બી. એ. અને ૧૮૭૦માં પદ્મને નંબર એમ એ. આપ્યો હતો એ એક આદર્શ શિક્ષક હતા. એમનો સ્વભાવ અમલદાર અને જુદીજુદી કામ કરવાને ટેવાયેલો હતો. શબ્દકોશ એવું મહાભારત કામ કરવાની એમણે ૧૮૭૧માં શરૂઆત કરી હતી. એમનો પ્રિય વિષય અર્થશાસ્ત્ર હતું. ૧૮૭૫માં એમણે મિથલી પોલિટેકનિક ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક તરીકે નોકરી કરી એ સુખ્ય ન્યાયાધીશની પાસે સુધી પહોંચ્યા હતા. સ્વદેશની આર્થિક, સામ્યપ્રવર્ધન, આદ્યોગિક, સામાજિક અને ઉદ્યોગવિષયક પ્રવૃત્તિમાં એ ભાગ લેતા એમનો 'નાબાલીડ' નામનો નિબંધ દ્રષ્ટ એ વિષયમાં અભેડ રહ્યો છે એમના લેખો, લખાણો અને સુપ્રસિદ્ધ છે.]

‘શાંતિદાસ’ એ સ્વદેશી માલને જોઈ પરદેશી માલના ને તેના ખર્ચાંજ વચ્ચેમાં પડનાર આપણા ખર્ચાંજ વિદ્યાર્થીની મનોવૃત્તિનું મિત્ર બિંબુ કરતી વાતો છે. વાર્તામાં અર્થશાસ્ત્ર તરફ વાચકની દૃષ્ટિ ડોળાડે છે.]

શાંતિદાસ

ચરોતરમાં મહેમદવાદથી પાંચસાત ગાઉ ઉપર પાટીદારની વસતિનું એક જૂનું ગામ છે. મૂળ એ ગામ નરવાનું હતું, પણ પચાસપુણેસો વર્ષથી નરવો તૂટ્યો છે, ને નવી સરવૈ પ્રમાણે ખાતાખાધી વહીવટ ચાલે છે.

ગામમાં જિન્દગીઆત વસતિ સારી છે. આશરે બસો ઘર પાટીદારનાં છે; ખીજાં વાણીયા, બ્રાહ્મણ તથા વસવાયાનાં છે. ગામના લોકો મહેનતુ ને સંપીજા છે. ગામમાં ઘણું દેવું નથી. શાહુકારવાણીઆ ધીરધાર કરતાં વેપારનો ધંધો વધારે કરે છે. ગામનો ચેરો રૈયતે બાંધેલો મોટો વિશાળ છે. હિંદુઓનું દેવળ પણ સારું છે, ને એક ધર્મશાળામાં વટેમાર્ગી તથા સાધુસંત જીતરે છે; તેથી ઠેઠ કાનમ લગી ગામની આગરુ પણ સારી છે.

કૃષ્ણીની વસતિમાં મોટું ને મોલાવાળું ઘર શાંતિદાસ પાટીદારવાળાનું. તેમના બાપને સાત દીકરા હતા, તે બધા હાલ જુદાજુદા રહે છે; સાતે દીકરાને વાડીવિસ્તાર સારો થયો છે. શાંતિદાસને છ દીકરા છે, તેમાંના પાંચ મોટા ધંધે વળગી ગયા છે, પણ નાનો લીખારીદાસ હાલ નોકરી જોળે છે. આશરે દશેક વરસ ઉપર શાંતિદાસની વહૂના મનમાં એવું આવ્યું કે, મારા છ દીકરામાંથી નાનો દીકરો અંગ્રેજી ભણે ને સરકારી નોકરીએ વળગે તો કેવું સારું! વખતે ટોપીવાળાની મહેરબાની ચાલે તો ચઢતાંચઢતાં એ કુમારદાર થઈ જાય, ને આપણે ઘેર આખા પરગણાની દાકેમી આવે. શાંતિદાસના મનમાં આ વાત બહુ ભાવી નહીં. હાલ અરોડે વરણું અંગ્રેજી ભણતર ભણવા માંડે છે. તેમાં ધણો અધવચ મૂકી દે છે, ને થોડા જ ઠેઠલગી પહોંચે છે; વળી જે થોડા ભણી જીતરે છે તેમને બધાંને કુમારદારી મળતી નથી એ વાત શાંતિદાસ સારી પેઠે સમજતા હતા; પણ હોકગે છેલ્લા જોગાનો દતો, ને આટલી જિમ્મરે ઘરનાં જૈગંને નાખુશ કરનાં એ પણ કીક નહીં એમ એમણે વિચાર્યું. વળી એમના દેયામાં એમ પણ ખરું કે પરમેશ્વરને કરતું દોષ ને છોકરાનું નસીબ જીવડે તો છોકરાના માના કાંડ પૂરા પડે; ને ઘડપણમાં આપણા મુખમાં મણા ન રહે. એટલે પહેલાં તો

જરા એમણે બેસેનું કહ્યું મણકાવું ન મણકાવું એમ કહ્યું; પણ ઉઠારાની આજ્ઞાએ એ વાતની જેડ મૂકી નહીં, તેથી દારીને ખતે તેમણે દા બણી. સારું મદુરત બેઠાને અંગ્રેજી બણાવવા લીખારીદાસને અમદાવાદ વિદાય કર્યાં. અંગ્રેજી વિદ્યા બણવી સંદેલી નેથી, તેમાં વળી સરકારના કાપડા, વળી તેમાં ધોરણ ને ફોરણ, ને પરીક્ષાઓ, તેથી બણતાંબણતાં ધણા દદાગ લાગ્યા, તેથી કાઠકાઠ વાર શાંતિદાસને અકળામણુ પણ આવે. દર માસે આધાખાઈ તથા શીતા દસમારે રૂપિયા અમદાવાદ મોકલવા પડે તે મોટા કબીલાદાર બાદમીને ભારે પડતા; પણ મન લીધું તે પૂરું કરવું; દલે અધુરું બણતર અકવાથી કાંઈ છદાણુ નથી એમ સમજી તે કાંઈ બોલતા ન હોતા. ખતે સાંતે વચ્ચે લીખારીદાસ મંદિરની પરીક્ષામાં પાસ થયો; તેની ખબર આવતાં શાંતિદાસને મણું સારું લાગ્યું ને ઉઠારાની મા તેથી વધારે દરખાસ, ને કહે કે, “હું કહેતી નહેતી કે મારા લીખો નામ કાઢશે! કાંઈ પૈસા ઊમારે કામ થાય? જ્યારે મૂળાના પીનાજેવા ખર્ચા છે, ત્યારે મારા ઉઠારા નાગરના ઉઠારાને ટકર મારે તેવો થયો છે.”

અં પ્રમાણે લીખાની મા હો આગળ રૂપાવ. લીખાની પરીક્ષા જીત્યાંના સમાચાર આવ્યા એટલે તેમણે મામમાં ગોળ વહેંચ્યા, માતાને વધામણાં દીધાં. ને ઘેર નવેદ કર્યા; પ્રાણણ તથા સમારનેલીઓને જમાડ્યા, ખતે હો આજ્ઞામતિઓને પણ સંતોખ્યા. લીખો મામમાં આવ્યો ત્યારે મામના હો હોક તેને બોલાવવા આવ્યા. શાંતિદાસને કહે કે, “દલ જાપા! અધુર ન રાખશો, દલે તો લીખારીદાસને મુંબાઈ મોકલો, બે પૈસા દેવું થશે તો જરૂરનાજરૂરીનો શેટમો ખાઈ પેટે પાટા ખાંધી વાળા દેનાર, પણ દલે તો એને મુંબાઈ મોકલો.”

અંમ બધા મળે આમદ કરીને કહેવા લાગ્યા. શાંતિદાસ ખાતા પીના ગુરુથ દતા, તમની ખેતી મોટી હતી, તથા ઘેરવાંકર મહ દતાં, ને દાણાદુખાં પણ ધણું રાખતા, પણ નવદ પૈસાનું જદુ જોર એમની પામે નહોતુ, એટલે મુંબાઈ મોકલવાનું તેમનું મન દયુપયુ થતું હતું, પણ યોચનાતા, તેની માનો, તથા આખા મામના આમદો જોઈ તેમણે પણ

અતે નમતું મૂક્યું, ને લીખારીદાસને. મુંગાઈ બાળવા રાખવાનો વિચાર નહીં કર્યો, ને ખર્ચ સાડ મામના શાહુકાર વનમાળીદાસને ત્યાંથી રૂપિયા માંતો લિપાડ કર્યો. વિદાય થતાં પહેલાં લીખારીદાસને દારે બોલાવી કહ્યું કે, “ભાઈ, મારી પાસે પૈસો નથી, મુંગાઈ તો ઈંદ્રપુરીજેતું છે, ત્યાં ભાતભાતની જાણસો મળે છે, તરેદતરેદના શોખ ત્યાં યજ શકે છે. માટે તું જે નીતિથી રહી નીચું માયું ધાંધી અબ્યાસમાંજ મન રાખવાનું કખૂશ કરે તો હું મોકલું; નહીં તો ખર્ચ વેઠવાનું માડું મળુ નથી, માટે એ વિચાર આપણે માંડી વાળો.”

લીખાએ પોતાના ગાપને પગે દાખ મૂકીને કહ્યું કે, “આ ! હું એક પાછ પણ નકામી નદિ ખર્યું, અરાડ વરસનો થયો ને શું સમજીતો નથી કે આપણા ઓરડામાં શું છે ને શું નથી ?”

સરકારી કોલેજ બિઝનેસ લીખારીદાસ મુંગાઈ જઈ તેમાં દાખલ થયા, ને અબ્યાસ શરૂ કર્યો. થોડા દરોડા તો ગાપની શિખામણુ ને પોતાનું વચન હદેમાં રાખી લીખારીદાસે ખૂબ મહેનત કરી. પછી ત્યાં જૂના થતા ગયા ને છોકરાઓનો સહવાસ વધવા માંડ્યો, ત્યાંના પારસીના છોકરાઓના ચળકતા ખૂટ જોઈ એમનું મન વારંવાર એમ થતું કે, આપણે એવા ખૂટ હોય તો કેવું સાડું ! એવા મનના બિજાળા ઉપરાં ઉપરી થાય, ને લીખારીદાસ તેને દાખી દે; પણ વળી પાછું ફરીફરીને ખૂટનું મન થાય. એમ કરતાંકરતાં કેટલાક દહાડા વહી ગયા. પણ છેવટે લીખારીદાસનું મન રોક્યું રહ્યું નહિ ! તેમણે વિચાર કર્યો કે, “આપણે વરસે દહાડે ત્રણસો રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ, તેમાં ત્રણચાર રૂપિયાના વિદાયતી ખૂટ લેવામાં કાંઈ વધી જવાનું નથી. બીજી ગમે તે રીતે કસર કરીશું તો આટલા રૂપિયા બિગરશે, આપનું મન પણ રહેશે, આપણું વચન પણ જળવાશે ને આપણા છવને ભાવતી વસ્તુ પણ મળશે.” એમ વિચાર કરી તેમણે વિદાયતી ખૂટની એક જોડ લીધી તે પહેરીને “ચમચમ” કરતા ફરે ને ખૂટ સામું જોઈ મલકામલકાઈ જાય !

ચાર મહીને કોલેજ અંધ થઈ ત્યારે લીખાભાઈ પાછા ગામે આગ્યા. સગુંવહાણું, ગામજોડ સાં ખમે ગાડિ એમને લેવા સામું

આખું દળું. આગેથી આખા ત્યારે ભીખારીદાસ મણમાંથી લિત્તો, પંજુ લિત્તોનાં પદેલાં વિલાવતી જુટ ફાટી પદેલાં, ને “અમમમ” ક્રોડા સાથી આગળ આપ્યા. કો કહે, “કેમ બાપ, આખા કે, કેમ બાપ, આખા કે ? સારા હો ? કુસળ હો ?” ત્યારે એ હજારે રડી કહે “હા-હા.” આમના હોકા પજુ એમને જોવા આખા હતા, કેમકે એ મામમાંથી મુંબાઈ બાપુવા સારું જા પડેલું કાંઈ મધુ નહોતું” ને ભીખારીદાસ મુંબાઈ જઈ આખા અંબે મોટી નવાઈ હતી.

મામમાં આખા પછી સંજસવાર હવા ખાવા ભીખારીદાસ નિકળે ત્યારે પેલા જુટ પહેરીને જાય. તે જોવાને મામના બધા જુવાનીઆ નીકળે. શાંતિદાસના બીજા દીકરાઓના તથા દીકરીઓના દીકરા મળી આસરે પંદરનીસ હતાં. ચોક્કસ દિવસ વાતના નંદિ એટલામાં તેઓએ પેતપેલાની મા પાસે એવા જુટ સારું કંઠાસ કરવા માંડ્યો. શાંતિદાસના બાપાઓના ઘરમાં પજુ જુટ વારસે કહેલો થવા લાગ્યો. મામના બીજા દેવજીવાલિયાના હોકરાઓને પજુ એવા જુટનું મન થયું. બધાં હોકરાઓની માએ પેતપેલાના હોકરાઓ બણીની તાલ્યુ કરે, પજુ બાપાઓ એ માને નંદિ. એમ બધાં સારાં ઘરમાં ચોડાચોડા કંઠાસ પેટો નીતની કળકળથી બાપડાઓ ઉવટે દાવાં. એકએકે સૈ એવા જુટ મંગાવવા લાગ્યા હર ફેરા આપે છૂટી પડે ત્યારે ભીખારીદાસ મુંબાઈથી પાછા આવે; અને દર વેળા જ્યારે આવે ત્યારે મામના લોકના હોકરાની પચીસત્રીસ વિલાવતી જુટની જોડા સેતા આવે! એમ બેત્રણ વરસ વાંતી થયા ને મામમાં બીજા પુંછ વધી દોષ કે નંદિ, પજુ જુટની પુંછ તો મર્યા વધી! મામમાં વિલાવતી જુટની ત્રણમાં જોડ થઈ સંજે બધા જુવાનીઆ જોતરે કે નજાવ કરવા જાય ત્યારે એ જુટ પહેરીને જાય; ને એવા જુટવાળા હોકરાની દારની દાર આગળપાછળ દોવેળા મામમાં ફૂટી દેખાય; તેથી ફટલાક લોકો માઢેમાંદે વાન કરે કે, “મામની શોખા સારી વધી,” ત્યારે વળી બીજા કહે કે, “અમા શું કમાયા? મામ વડેલું બીજા માગશે.”

વિલાવતી જુટ લાગ્યા ટકતા નથી ને વરસ દહાડાની અંદર ફાટી

છે, એટલે જ તે દહાડે એમ થયું કે ભીખારીવાસ જ્યાં નીકળે તે દરારે તેમને ગામલોકો દોડસોળસો જુટના પૈસા વળગાડે. આ પ્રમાણે જુટનો ગામ જળરો થતો ગયો, અને ગામને માથે કપિયા એક દબરનો વરસ દહાડે વેરા ગોંટયો.

એકવાર ભીખારીદાસ બિનાબાની ઝડીમાં ગામ પાછા આવ્યા હતા, ને આંગણમાં ખાટલો ઢાળી પાછલે પહેરે એકા દના. શાંતિદાસના આપા જોટલે હાથમાં રૂપાની નેદવાળો દૂકડો ઝાડી રાખી “ચુકચુક” કરતા દના. બીજા થોડા પાટીદાર ને ગામલોક પણ ત્યાં સહેજ એકા દના ને વાતો કરતા હતા. વનમાળીદાસ પારેખ પણ ત્યાં આવ્યા હતા.

વનમાળીદાસ-આપા, નવરાશે આપણું ખાતું આંખ તજે કાઢો તો કીક.

શાંતિદાસ-કેમ વારુ?

વનમાળીદાસ પારેખ-આંકડો જરા વધતો જાય છે, તે તમને ખબર હશે.

શાંતિદાસ-લીધું ત્રત પૂરું કરવું જોઈએ. છાકરાને મુંઝાઈ મોકલતાં પહેલાં શી રીતે હતું?

વનમાળીદાસ-ત્યારે તો તમારા સો પચાસ લહેણા રહેતા.

એમ વાતો ચાલી હતી તેવામાં વીસદસ મોચી ભેગા થઈ આવ્યા. આવીને ફાળીઆં બિતારી રાડ પાડવા લાગ્યા કે, “આપા, હવે તો બહુ થયું, હવે તો ખમા કરો તો ધણું સારું.”

શાંતિદાસ-શું છે? વાત તો કહો.

મોચીઓ મધ્યેના એક મોચી કે જેનું નામ સોમલો હતું તેને કહે, “સોમલા, તું ઠાવકા છે, તું વિગત માંડીને વાત કહે તમારે શું જોઈએ? ને તમારે શું દુઃખ છે? સગી મા હોય તેને પણ કહીએ તો દુઃખ જાણે.”

સોમસો-દુઃખ તો થયું છે, વધુમાં કે મરી જઈએ છીએ; પણ રોમ પ્રમાણે ઉપાય થાય તો કશું વળે; એ તમારા હાથમાં છે. બાપા, તમે ઉપાય કરો તો થાય, નહિ તો એકે ઉપાય નથી ને અમારે જીવના આરો નથી.

શાંતિદાસ-કરારે તું બોલ, જો મારા હાથમાં હશે તો હું ઉપાય કર્યા વગર નહિ રહું.

સોમસો-બાપા, દુઃખ તો બહુ છે. જુઓ, અમારાં મોચીનાં તમારા મામમાં વીસ ધરં છે. જ્યારથી મામ વસ્તુ ત્યારથી અમે તમારી પછાડેપછાડે વસ્યા છીએ, ને તમારે સરણે પડ્યા છીએ. અમે આજ સમી મામસોહના જોડા ને કાસ સીવતા ને અમારો મુળરો કરતા, વળી એકાદ વિદ્યુત જમીન હોય તો ખેડીએ પણ ખરા; એમ દહાડા કાઢતા. પણ આ એ વરસથી અમારું પુરું ઘડું નથી, ને છોકરાં જુએ મરે છે. સીબોનાપો જ્યારથી મુંગઈ મયા ત્યારથી અમારા કુખડું મંડાણ મંડાણું. એક જૂટની જોડ લાખા એટલે એમને લાગ્યું ડીક છે, એમાં શું માંદી? પછી હવે તો મામમાં લમલમ એવી આરસો પાંચસં, વિલાવતી જૂટની જોડ ખપે છે. અમે વગસમાં સો જોડ સીરીએ, એટલે મજૂરીના ૫૦-૭૫ રૂપિયા કમાઈએ, અને અમાગ દસનાર ધરતો નિભાવ એથી થાય. હવે આ જૂટ આખા એટલે એ જોડા ખપતી નથી. હવે પારસજોની પેડે અહીંના બધાં યૈશં જોડીએ. મૂળને જૂટ પહેરશે તો, યૈશંના પતરખાં સીવવાનું કામ પણ અમારું જશે, ને જેટલા થોડા રોટલા રજા છે તે પણ નહિ રહે. અમારો મુળરો તો મામસોક ઉપર હનો, પણ મામસોક તો જૂટ પહેરે, એટલે આ દહા આવી. અમારાં છોકરાંએને પેટ ભરી રોટલા પણ મળતા નથી. જો અમદાવાદના કે ખીન આપણા અહીંના મામના જૂટ હોય તો અમારામાંથી ત્યાં જઈ કાઈ ટિપ્પી આવન અથવા ન કિપન તો છેવટે અમે જુએ મરત; પણ અમારી નાન કે સંજારાગા ખીનને રોજ મળત. પણ આ તો વિલાવતી જૂટ એટલે અમારો એકે ઉપાય નથી, ને અમારે કાંઈ પણ રીતનું મન પાળવાનું નથી, ને આમને આમ ચાલશે તો બધા મરી પડવારીયું.

બીજારીદાસ—કેવા ભેવકદ્દ સોક છે ? તમારે પામને શું અમો ખૂટ નહિ પડેરીએ ? માગમને ગમે તે પડેવાની છૂટ છે. સાહેબમોક ખૂટ પડે છે. મુંબઈમાં ધણી વસતિ ખૂટ પડે છે તે સો માંડા સેક દશે ? ભેવકદ્દ લુચ્ચા સોક !

સોમલો—માંડા કે મેલા, પણ ખૂબે મરીએ ત્યારે શું કરીએ ?

બીજો—ખૂબે મરે છે તેમાં તાંક કાનો છે ? ખીન્ને ધંધો કરો.

સોમલો—અમે મોચી તે ખીન્ને ધંધો શો કરીએ ?

લીજો—દુનીઆમાં ધણા ધંધો છે, ગમે તે કરો.

સોમલો—શું અમો કુંભારનું કામ કરીએ, કે દરજીનું કામ કરીએ, કે લવાનું કામ કરીએ, કે સોનીનું કરીએ, કે હુતમનું કરીએ ? શું કરીએ કદા લીજાબાપા ?

લીજો—ત્યારે મજૂરી કરો. મજૂરીમાં શું આવડતું છે ?

સોમલો—અમોએ ટાઇ દડાડો મજૂરી ન કરેલી તે શી રીતે મજૂરી થાય ? મજૂરીમાં હાથપગમાં જોર જોઈએ, અમને ચાર પૈસા પણ ટાણ આપે ?

લીજો—ત્યારે પૂરું ન થાય તો પરગામ જઈ વસો.

સોમલો—આ ગામમાં અમારી વીસ પેઠી થઈ ને દરે ધરઆર મૂકીને ક્યાં જઈએ ? અહીંનાં ઘર શી રીતે ઊપાડી જઈએ ? નાતજન લેવું દેવું, બધું અહીં રહ્યું, ને પરગામ શી રીતે જવાય ? બાપા, આટલું બધું અમને કહો છો ત્યારે તમે વિચારતી ખૂટ ન પડેરા તો શું સત્યાનાશ વળી જાય ? મોચી મજૂરી કરે, ખીન્ને ધંધો કરે, ગામ છોડી જાય, તે કરતાં પાડીદાર વિચારતી ખૂટ ન પડેરા તો શું અગડે ?

શાંતિદાસ (વચમાં બોલ્યા)—“લીજા, તું જાનો રહે. આ મોચી કહે તે વાત જાણવા જેવી છે. જીવાનીઆવેડા કરી એને તરછોડીશ નહિ.

એટલામાં ગામના પારેખ જગજીવનદાસ આવ્યા. તે કહે કે,
“આ શી ભાંજગડ ચાલે છે ?”

શાંતિદાસ-મોચી રાહ પાડતા આવ્યા છે કે મામમાં ભૂટ બાના નેથી અને બૂખે મરીએ જોએ.

જમજનદાસ-હા, મોચી મને કહેતા હતા. ને બીજા વસવાયા પણ થોડી થોડી જુમ પાડે છે. પુછ્યો કુંભાર કહે છે કે આ વખતે મોચી સોડાએ મારી નાખે સમુગમી લીધી નથી પણ તે દાંજ કહે છે કે, મોચી મોજાની સિવાઈ આવ્યું અને મળી નથી એ કાંતે છે મઠિ આવેલે મારે જમ્મ મળીને વિચાર કરીએ તો સારું.

શાંતિદાસ-કહો તો બધા કાંતે મળીએ.

જમજન-હીક, હું બધાને કદાવીશ, ને રામનાથમાં કાલ પાડતા પેદારે મળીશું.

બીજે દહાડે શાંતિદાસજાયા, એમના બાઇ ભમોજ, મામના બીજા પાટીદાર, જમજન પારેજ, નાથાભાઈ મોદી, દુનસદાસ તસારી, તુળસીગમ મહેતા, વગેરે બધું મામ રામનાથ મદદિયામાં એમું થયું. ત્યાં વસવાયા પણ વેળોડ્યાં પેટનાં બધ્યાં એમાં થયા હતાં. સોમસો મોચી તમા બીજા મોચી, તમા દરજના ને કુંભારના આગેવાનો આમજથી આવ્યા હતા, બધાએ પહેલાં તો મોચીની વાન સંમળી, ત્યાં ભીખાભાઇ પણ ગયા હતા, તેમણે અંગ્રેજ વિધાને આખરે બતાવીને એક મોદી બગેરીઆ મોપટી દત્તી તે ઉપરથી એક સાંજુ બાળ્યું કરવાની નેવારી કરી હતી તે બિમા થયા, અને બોલવા સાગ્યા; પણ એમના બાપા ને કાકા કહે, "એસ, બસ, તું બપ્પી આગેા તે વનખું, દજુ તો અનારું અગ્ય આવ છે ' જ્યારે બે પૈસા કનાવ ને દુનયા કેમ ચાલે છે તે સમજે ત્યારે તારું બાળજુ બદાર કાઢજે."

બધા વસવાયાની વળી જમજન પારેજ પ્રથમ બોલ્યા. તે કહે કે, "આ જૂટની મહાકાણે આદસ મોચીનાં ધરનો ધંધો બધ પાડ્યો છે ને તેમન ખાવ પીવાની જદુ દરકન પડે છે. મોચી નરમ થયા એટલે તેમની ધરાજાવાળા કુંભાર, દરજ, વગેરે પણ નરમ થયા

છે; ને એ પૈસા જેનાજેના લેજાડેજા છે તે શાદુધાનું લેખું દુપા વાળત
આગ્યો છે; અને ધક્કા આપ્યા ગામને લાગશે. સામળ એમ ન
સમજવું કે, એમાં મારે ક્ષી લેવાદેવા છે; “પાના” સારું હોય તો આપણે
સારું ને નરતું હોય તો આપણે નરતું.” હું અમદાવાદ ગયો હતો ત્યાં પણ
આવાં ને આવાં રોડજુલિ. સોનીનાં ધરેજાં વિલાવનથી નૈવાર ચમ આને છે,
ને તે એવાં આંખને ગમે તેવાં હોય છે કે, આપણા ખરા હામીનાને પણ ઢારે
મૂકે; એટલે સોનીનો ધંધો ખાર આની ચમ ગયો છે. લવારનો ધંધો તો
ખીલકુલ બંધ પડી ગયા જેવો જ છે. લવાર મજૂરી કરે તેને અંગ્રેજ
કારખાનામાં રોજ સારો મળે છે; પણ મધ્ય, કાનર ને ખીલા કરનારાનો
ખીલકુલ રોજગાર બંધ પડ્યા જેવો જ છે. વિલાવની કાપડ કરોડો રૂપિયાનું
આવે છે, તેથી, સાળવી, વણકર, છીપા, બાંધણીગર વગેરેનો ધંધો ગયો
છે. લોક ધણાં લગણ પહેરે છે તેથી દરજી ને ધોળી ચંદરમાં તાલ દેખાય
છે; પણ એકંદર કારીગર તથા વેપારીને પરદેશી માલ આવવાથી અચાગ
નુકશાન થયું છે, ને હજી તો ક્યાં? સહુરમાં કોઇ ધણીધોરી નહિ એટલે
વિટંબજા ભારે પડે છે. આપણે તો બધા મળીને કરીએ તો બંદોબસ્ત કરવા
સમર્થ હોએ; મારે મારી ખ્યાનમાં આવે છે કે આપણે આપણા ગામ પૂરતો
ઠરાવ કરીએ તો ઠીક.”

શાંતિદાસ—શો ઠરાવ ?

જગજીવન—હાલ તો એટલો કરો કે ગામમાં કોઇ પરગામના બૂટ ન
પહેરે, આટલું થાય તો મોચીનું દુઃખ ટળે.

શાંતિદાસ—કેમ લવાનીદાસભાઈ, શું ધાર્યું ?

લવાનીદાસ—હા, હા, સો ફેરા એવો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.

નાનાભાઈ મોદી—આપણે પણ કચુલ છીએ, કેમ તુલશીરામ મહેતા ?

તુલશીરામ મહેતા—આપણે પણ સો ફેરા કચુલ.

જુગલદાસ તલાટી—વાર, બૈરાંને ઘેર પૂછ્યું ? છોકરાં કંકાસ કરશે.
તો તેમની માઓ તેમની કુમક કરશે તેનું શું ધાર્યું ?

શાંતિદાસ-છોકરા અને તેમની માઓ જીજી મારે છે.

બધાં કહે, “વાદવા ! આપા, વાદવા ! ત્યારે ચાતો આપણે મંદિરમાં તુળશી જિપોડો.” બધા મંદિરમાં ચલા, ને ઠાકોરજી આગળ તુળશી જિપોડી. સાંજે જૂદાજૂદા સમ આપા કે, “પરદેશી બૂટ લાવીએ તો ઠાકોરજી અમને પૂછે,” ને પછી બધા વેરામા.

મામ સંપીયું હતું, લોક લાંબી નજરવાળા હતા, તો પશુ આ વેળા ઠરાવ પાડવામાં થોડી આનાકાની થઈ, ને પછી ઘેર ઘેર થોડી કચકચ પશુ થઈ; પશુ શાંતિદાસે પોતાના ઘેરથી પહેલ કાઢી ભીખારીદાસને જોડા પહેરાવ્યા. અન્તે બધા મૃદસ્થોએ સોમન પાળ્યા. હ મહીને મોચી પાળ આગળ જેવા ખાતાપીના થવા ને બીજા કારી-મર પશુ તાળ થવા.

એવામાં નડિયાદથી એક દહાડો મોટમ ખારોટ આવ્યા હતા. તેમણે આ બધી વાત ચોરે એકે સંભળી. તે મનમાં બહુ દરખાયા, ને દરખાના માર્ગ પોતાની મેળે શાંતિદાસજાપાને ઘેર કહેવા આવ્યા કે, “આપા, ગામમાં આગેવાન હોય તો તમારા જેવા હજી. ખરી અણીને સમે તમે ગામની હીમાયત કરીને ગામનું દુઃખ દાખ્યું છે. તમારા ધરનો ધર્મ જીજી જાણે છે. તમેએ આપણા ગામનું ને દેશનું અભિમાન કરી અરડે વરણનો ટેક ને ઇજ્જત રાખી છે. આગળ સરકાર દરબારમાં તમારું ધર વેચતી કૂચક કરતું; હાલ સરકાર તરફથી તો સ્થિતિ છે, પશુ લોકનું મન નવાનવા પહેરવેશથી છડી મથું છે, તેથી કારીમર માત્રને તથા અન્ને આપા દેસને બહુ વિપત પડે છે. એ વિપતમાં તમારા જેવાની હીમાયત છે, ને એવું છે, તો દેશનું સદાકાળ બનું જ સરી. તમારા જેવા તમારા વશમાં ફગાવીવા બધા યજ્ઞે, ને મૃત્યુર તેમને તમારા જેવી મનિ સદા થ આપણે.”

છે; ને જે પૈસા જેનાજેના ડેણદેણા છે ને સાદુકામનું કામનું પૂણી વાળી આપ્યા છે; અને ધંધેલા આપ્યા મામને લાગશે. રાત્રીએ એમ ન સમજવું કે, એમાં મારે શી લેવાદેવા છે; જવાનું સાકું હોય તો આપણે સાકું ને નગતું હોય તો આપણે નરનું. હું અમદાવાદ ગયો હતો ત્યાં પણ આપ્યા ને આપ્યા રોકણાં છે. રોનીનાં ધરણાં વિલાયતથી લેવાર ગયે આને છે, ને તે એવાં આંખને ગમે તેવાં હોય છે કે, આપણા ખર્ચ દાખીનાને પણ દેરે મૂકે; એટલે રોનીનો ધંધો બાર આની ગમ્મ ગમો છે. લગારનો ધંધો તો ખીલકુલ અંધ પડી ગયા જેવો જ છે. લગાર મજૂરી કરે તેને અંગ્રેજી કારખાનામાં રોજ સારો મળે છે; પણ ચણુ, કાનર ને ખીલા કરતાં રોની ખીલકુલ રોજગાર અંધ પડ્યા જેવો જ છે. વિલાયતી કાપડ કરોડો કપિયાનું આવે છે, તેથી, સાળવી, વણકર, છીપા, આંધણીગર વગેરેનો ધંધો ગમો છે. લોક ધણી લગાડ પહેરે છે તેથી દરજી ને ધોળી શહેરમાં તાલ દેખાય છે; પણ એકંદર કારીગર તથા વેપારીને પરદેશી માલ આવવાથી અથાગ નુકશાન થયું છે, ને દગ્ગુ તો ક્યાં? શહેરમાં કાઠ ધણીધોરી નદિ એટલે વિટંબણા ભારે પડે છે, આપણે તો બધા મળીને દરીએ તો બદોબસ્ત કરવું સમર્થ છેએ; માટે મારી ધ્યાનમાં આવે છે કે આપણે આપણા ગામ પૂરતે ઠરાવ કરીએ તો ઠીક. ”

શાંતિદાસ—શો ઠરાવ ?

જગજીવન—હાલ તો એટલો કરો કે ગામમાં કાઠ પરગામના બૂટ ન પહેરે, આટલું થાય તો મોચીનું દુઃખ ટળે.

શાંતિદાસ—કેમ સવાનીદાસભાઈ, શું ધાયું ?

સવાનીદાસ—હા, હા, સો ફેરા એવો બદોબસ્ત કરવો જોઈએ.

નાનાભાઈમોદી—આપણે પણ કમુલ છીએ, કેમ તુલશીરામ મહેતા!

તુલશીરામ મહેતા—આપણે પણ સો ફેરા કમુલ.

જુગલદાસ તલાટી—વારૂ, બૈરાંને ઘેર પૂછ્યું ? છોકરાં કંકાસ કરશે તો તેમની માઓ તેમની કુમક કરશે તેનું શું ધાયું ?

સોડીવાર એમના સુસામલ થાઈ પોતાને માથે ઘાળી રાખ્યા, અને પછી પાસુ ફેરવ્યું. ડોસીયા કહે, "કળી, જી, તું ને મુકુલ વાળું કરીને. મુર્છ જાવ." અને રમેડામાં મથાં. ત્યાં માસી મંથવા આવી હતી. કળીએ તેને ફરી પોતાનો સલામ કર્યો, "બ્હાની મામી, જાને તું થાવ છે ?" મુકુલે તે સાંભળ્યું, પણ માસી તે જ પળે તપેલી ઉપર ઠંકણું ઠીક કરતી હતી, તે અખડ્યું. તેણે એટલું જ કહ્યું. "કળી, મુકુલ. આમ આરો. થયો આ રહાશીનાં જાનેને એકઠું પિરસું છું, ગુપચુપ ખાઈ થોડા કળી, બહેન. પાણીની લોટી લેતી બેસ." જમીને દાઘ ધોનાં કળીને ફરી પૂછવાનો વિચાર થયો, પણ ત્યાં તો નાનાકાકા અંદર આવ્યા, તેણે એમની પાછલી મેડીમાં ઘાઈ જમીને સુવાડી જ દીધાં.

જાને સવારે તડકો યાં જિડ્યાં અને નીચે જિન્યાં, ત્યાં તો આખા ઘરમાં એકલાં ડોમીયા.

૪

૪

૪

મુકુલ અને કળી થોડા મઢીનાથી એમની માસીને ત્યાં રહેનાં હતાં. માસીનું ઘર નાનું હતું તેમાં જાને એની પૂઠેપૂઠે જ ભમનાં. ખીન્ને ત્રીન્ને એ કલાક એ કલાક બહાર જતી ત્યારે જ તેની જોડે બહાર નીકળતાં ફોર્મવાર મુકુલ આડો થયો અને કળી રડવા પર ચઢતી, ત્યારે મામી એમને પોતાની મોટી બહેન-એમની બા-ની વાનો કહેતી એટલે જાને ટપ ધ્યાન થઈ જઈ સાંભળતાં, માસીની પાસે ખરી જાનેલી દડીકતોનો સચપ ખૂટયો, ત્યારે તે જોડી જોડીને કહેવા લાગી અમ હરવાની તેની હલપનાચકિત ખૂટી પડી, ત્યારે એણે રામચંદ, કૃષ્ણ, હનુમાન, અંબલ, પ્રેમલાલ, મુવ વગેરેનાં બચપણની વાતોનો અને પંચતન, ઇસપનીનાં જેવી વાતોઆનો અખૂટ ખાળનો જિલાહયો. "એ કળી," અથવા જો "મુકુલ. એકવાર ફરી મોટી બહેન મને હલાખી વાન કરી," એટલું માથુ ખાંધીને કહેવા માટે. એટલે જાનેનું મન તરત જ ગમે તે વાન કે વાનાં કે દુયોકો દોવ. તે સાંભળવા તરફ વળે જ, અને મગી, તોફાન, વાદ, રાવ, દુઃખ બધું જ કપાય જિડી.

બળવન્તરાય ઠાકોર

[જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૯]

[ભારતના રહીશ અધ્યાપક બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં થયો હતો. ૧૮૮૬ માં બી. એ. થઈ એ ઉચ્ચ કેળવણીખાતામાં જોડાયા. કરાળી, વડોદરા, પૂના વગેરે સ્થળોની કોલેજોમાં છાત્રીદામના અધ્યાપક તરીકે એ દતા. ૧૮૨૪ માં સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લઈ એ વડોદરામાં રહે છે અને સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનું આલેખન કર્યા કરે છે.

બળવન્તરાય ઠાકોર વિચારપ્રધાન કવિ માર્મિક વિવેચક, જીવનચરિતકાર, નાટ્યકાર અને નવસિકાકાર છે. એમની નવસિકાઓ બોધપ્રદ હોય છે.

મુકુલ એક બાલવિદ્યાર્થી છે. એના યાગાજીવનનો એક નાજુક પ્રસંગ લઈ નવસિકાકારે એમની આ નવસિકા રૂંધી છે.]

મુકુલ

મુકુલ અને કુળા એ ભાઈબહેન હતાં, કુળા કંઈક મોટી દશે. એક દિવસે દીવાળતો થતાં બંને શેરીમાંથી દોડતાંદોડતાં ઘરમાં આવ્યાં ત્યાં પરસાળમાં જ એમની આ પયારીમાં બેચેન પડી હતી. અને ડોસીમાં તેને શેક કરી રહ્યાં હતાં. આ જોઈને મુકુલ અને કુળાનું હસવું અને એમના કલ્લોલ પરસાળને પગથિયે ચઢડ્યાં જ નહીં. બંને છાનાં-માનાં એક ખીજની સોડમાં જાના મોં આગળ બેઠાં. કુળાએ ધીરે રહીને પૂછ્યું, “આ, શું થાય છે?” પણ તે મુકુલે જ સાંભળ્યું, “આએ હાથ લાંબો કરી બેચેન એક પછી એક પાસે લીધાં, ચૂમી ન કરી,

ચોટીવાર એમના સુહૃદ્ભક્ષ માલ પોતાને માથે લાગી રાખ્યા, અને પછી પાસું ફેરવ્યું. ડોમીયા કહે, "કળી, જુ, હું ને મુકુલ વાશું કરીને. મુકું જાવ." અને રસોડામાં ગયાં. ત્યાં માસી સંપવા આવી દાતી. કળીએ તેને ફરી પોતાનો સવાલ કર્યો, "બ્દાલી મામી, ખાતે શું થાય છે ?" મુકુલે તે સંભળ્યું, પણ માસી તે જ પહેલે નવેશી ઉપર ઢાંકણું ઠીક કરતી હતી, તે અચ્છપું. તેણે એટલું જ કહ્યું. "કળી, મુકુલ, જામ આવો, ફોડા આ રકાળીનાં જાનેને એકલું પિરસું છે." મુકુલ પણ ખાઈ ફોડા. કળી, બહેન : પાણીની લોટી લેતી ગેલ." જમીને દાવ ધોતાં કળીને ફરી પૂછવાનો વિચાર થયો, પણ ત્યાં તો નાનાકાકા અંદર આવ્યા, તેણે એમની પાછલી મેડીમાં લઈ જઈને સુવાડી જ દીધાં.

અને સવારે તડકે થતાં ઊઠ્યાં અને નીચે ઊંચાં, ત્યાં તો આખા ઘરમાં એકલાં ડોસીયા.

૪

૪

૪

મુકુલ અને કળી ઘેડા મહીનાથી એમની મામીને ત્યાં રહેતાં હતાં. માસીનું ઘર નાનું હતું તેમાં જાને એની પૂઠેપૂઠે જ ભમતાં. બીજાં જાને એ કલાક એ કલાક બદલ જતી ત્યારે જ તેની જોડે બદલનીકળા કોઈવાર મુકુલ આડો થયો અને કળી રાવ પડે બેઠાં, ત્યારે મામી એમને પોતાની મોટી બહેન-એમની મા-ની વાનો કહેતી એટલે જાને દૈનિક સંન જમ જમ સંભળતાં, માસીની પાસે ખરી જાનેલી દરીકોનો સચવ ખૂંચે, ત્યારે તે જોડી જોડીને કહેતા લાગી એમ કરવાની તેની કલ્પનાસકિત ખૂટી પડી, ત્યારે એણે રામચંદ, કૃષ્ણ, હનુમાન, અંગદ, પ્રેમાદ, મુવ વગેરેનાં બસપખૂની વાનોનો અને પંચતન, ઇસપનીત જેવી વાનાંઓનો અખૂટ ખાનનો લખાડયો. "જો કળી," અથવા જો "મુકુલ, એકવાર કળી મોટી બહેને મને હસાડી પાન કરી," એટલું માયું જાંધીને કહેવા સોડે. એટલે જાનેનું મન તરત જ મગે ને વાન કે વાનાં કે દુયકો દોષ. તે સંભળવા તરફ વળે જ, અને મગતી, તોફાન, રાંડ, રાત્ર, કુઝા બધું જ કમાવ બિટી.

જન્ય. મોડી રાતે મ કોણ કોમવાર માગી કે તેનો વર જનમનાં ત્યારે આ નમાયાં છોકરાંની ઉંઘની કવરીમાં પડ્યું. “પછી, જ્યાંથી માગી, ત્યાંજે રું કહ્યું?” એવા જ કંઈ જોડે તેમના આંગળાવામાં આવે.

I

I

I

એક દિવસ નાનાકાકા મુકુલ અને કળીને પાઝા ઘેર લાવે આવ્યા. ‘પરસાળનું’ પગથીયું વડનાં ડોરીમાગે મુકુલને નેડી લાવે અવગાં કરી, ત્યાં મુકુલે આંગળી લાંબી કરીને પુછ્યું. “મા, આ કોણ છે?” “આવો મુકુલ, આવો કળી,” કહેની ને સામે આવી. તેનો લિમળકો આ બાળકો સહી ગયાં ખરાં, પણ એમનાં કોડીમાંથી સામે લિમળકો જીછળ્યો નહીં. એવાર દિવસ ગયા ને અનેને નિશાએ મૂક્યાં. નિશાળની રમતગમત. નિશાળનાં કાંમકાજ, નિશાળના ભાષણંધ અંદેનપણીઓમાં એવનો ધગો વખત જવા લાગ્યો. પણ તો એ આક્રીનો વખત તેઓ એક ખીજ સાથે, કે ડોરીમાની સોડે, કે નાનાકાકાનાં ચાવીવાળાં ઈજિનેર અને ટીખળોની ધમાચકડીમાં ગાળવા લાગ્યાં. અપોરના લાંબા ગાળામાં છૂટાં હોય ત્યારે તેઓ માસીને ત્યાં જતાં રહેતાં, કે ડોરીમાને કૃષ્ણસીસામૃત, એક ઈચિયા અક્ષરોમાં છાપેલો ગિરધચૂન, વિષ્ણુપુનઘ, કે એવો કોઈ મોટો ચાંપડો બેસણી ઉપર અરાઅર ગોઠવીને “મો-ર-ની વા-ગે તે મ-ધુ-વં-ન-માં-રે” એમ અક્ષરે અક્ષર છૂટો ચીપીચીપીને વાંચી સંભળાવતાં. ઘડી મુકુલ વાંચે ને ઘડી કળી વાંચે. કળીએ અગિંવારસ અને અંધારી ચોયનાં વ્રત કરવા માંડ્યાં હતાં, અને એવા દિવસ હોય ત્યારે તો વાંચવાનો હકક કળીનો ગણતો.

૨

“એક શનિવારે નિશાળમાં વર્ગ ચરૂ થયા ને મુકુલની જોડેના છોકરાઓએ કંઈ અટક્યાળું કયું” અને મુકુલથી ન રહેવાયું. તે ખડખડ હસી પડ્યો. શિક્ષક તડૂક્યા: “કોણ હસ્યું એ?” મુકુલ જીભો યથો. “આમ આવો” મુકુલ ગયો, શિક્ષક હતા ચોવીસના, મુકુલને આઠમું

એવું હતું. પણ આજ સિદ્ધાની આંખની સામે જ સંખીને એ ભાખો, અને સિદ્ધાની આંખથી તે રહેવાઈ નહીં. અવાજ કહ્યો: "એમ દરેકે ભાખા?" બીજા હાથે આવા પ્રશ્નને કેમ વળતા તે મુકુલે જોયેલું જ નહીં. બાળકની દિંમતને કાળી દેવામાં યુરુપલું નથી, હીમકાશપલું છે, એ સિદ્ધાને ખબર જ નહીં. વર્તેમાં હાથરાખીને કાંઈ અને માથાના વિષયમાં પ્લાન આપના મમે તે પ્રકારે રાખવા જોઈએ, એટલું જ તે બાળકને દેને. બીજા હાથે નથી પડોને જ આપતા, અને "સાહેબ, આ ફેરો મારું કરો. હવે નહીં કહો." એવું કંઈક બધું મળ્યું, "અહુ બીધો છું," એવું નાટક કરીને ઊંચી જતા મુકુલની આંખ સિદ્ધાની કહ્યો અવાજથી ઊંચી સતેજ થઈ. તે કહે, "હસી પડ્યું" સિદ્ધા માંડે કહ્યા: "સાચું બોલ!" મુકુલ જોઈ જ રહેલો સિદ્ધાને કાંઈ પશ્ચિપલમાં કીમકાશ જન્ય એવો થયો. તે એનો દાખ ઝાલી એના માથા પાડના કહે. "હ-સી પ-ડ્યું!" બોલ કાણે દલાખ્યો!" "સાચું બોલ." એટલે દલાખ નારતુ નામ કહે, એમ મુકુલ સમજ્યો, પણ એની કુમળી બદાવડીમાં સિદ્ધાનાં આંખનાં દેરાં જોવાં મળ્યાનાં દતાં, તેથી એ પણ ચુરસે થયો અને બોલ્યા, "પૂંકા બીજાને, હું નહીં કહું."

"શું? માને છે કે નથી માનતો?"—બોલનાંકને સિદ્ધા એક સપડાઈ કાનથી ઊંચે માથામાં ઘેરાઈ દીધી. એ પાસે એકજે ફેરથી દરેક તે કુદી મહા અને લેાલી નીકળ્યું. મુકુલને આંસુ આંખાં અને ભોલીનાં દીપા બંદી ઉપર પડતા તે રોવા લાગ્યો; પણ રોતાં રોતાં પે દહાં છોડી નહીં. "અને મારો છે રોના? સાહેબ, મારો જોનો વાંક છોય તેને કું રોતો કહું?"—કુરકાં તાણતો પણ એ આઠ વર્ષનો બાળક જોઈ મહાં છુરસે વળી રહેલો.

સિદ્ધા તેને પાણીના નળ આમળ લઈ જમીન લોલી બંધ પાડ્યું. બંદી ઉપરના કામ પોષ આખા, પાણી પાઈ જાનાં રાખ્યો, અને રોતાના રમાસથી તેનાં આંખ મે લૂછ્યાં. પરંતુ એની દિંમતની તેમને કહર દતી જ નહીં, વળી હવે તો આટલી સવા એની કરી તે એણે શુષ્ક

જાણવો જોઈએ એમ પણ માની લીધું, અને ફરી પૂછવા લાગ્યા. મુકુલ
 ડગ્યો જ નહીં. શિક્ષક કહે, “હજી નથી માનતો તો બાધરે, આજનો
 દિવસ તને વર્ગમાંથી કઢાડી મૂકું છું. આજે હું વર્ગનો વિષય પૂરો
 થતાં ગુનેહગારને પકડી કઢાડીશ; પણ તું જ સૌથી વધારે વાંકમાં હઈશ,
 તો તને વધુ શિક્ષા નિશાળના મુખ્ય શિક્ષક સોંપવારે કરશે.”....મુકુલને
 ખચર નહીં કે આવા પ્રસંગમાં તેણે જ તૂટ જ મુખ્ય શિક્ષક પાસે ફરિયાદ
 કરવા જવું જોઈતું હતું. એના મનમાં એટલું જ બેસી ગયું હતું કે અટક-
 આળું ક્યું તે પેલાનો વાંક ખરો, પણ હસી પડ્યો હતો કે એનો વાંક ?
 વળી મારાથી હસી પડાયું તેમાં મારો પણ શો વાંક ? માથામાં એક
 આંગળું પડી રહ્યું હતું ત્યાં કંઈક બળતું પણ હતું અને પોતાને વગર
 વાંકે આમ કઢાડી મૂક્યો તે બહુ સાદ્યું. ફરીને રડવું છેક એક મુઠ્ઠી
 આવ્યું, પણ તે એણે દાખી દીધું, અને જાણે કંઈ જ પરવા ન હોય એમ
 પોતાની જગાએ આવી દફતર પાટી ઢીપાડી લઈ શિક્ષકને સન્નમ ભરી
 ચાલતો થયો. રરતે માસીનું બારણું ઠોક્યું, પણ મામા છેક રસોડામાં તે
 સંભળાયું નહીં, એટલે થોડી વારમાં જ-ઉશ્કરાયલો હોવાથી કંટાળી ગયો,
 અને આવ્યો ઘેર.

આજે રસોડા ડોસીને કરવાની હતી, તે પણ રસોડામાં હતાં. નાના-
 કાકા હજી હાથરૂઢમાં હતા, કંળી તેની નિરાળે હતી. પરમાળમાં બાપા
 દીયકે છાપું વાંચતાં હતા. મુકુલ ખગથિયુ ચઢી થાંભલે અઢેવીને ઊભો.
 બાપા પાસે જવાની ને છૂટથી બોલવાની ટેવ નહીં. ઉશ્કરાયલો હતો,
 માથામાં દુઃખતું હતું, તેમાં આમને શું કહું ? કેમ કહું ?—એ ગભરાંમણ
 પણ ભળી, અને એણે રડી દીધું. “કાળુ-મુકુલ ? અત્યારે ક્યાંથી ?
 નિશાળે દગ્ગુ ગયો જ નથી કે શું ?” આ નવું-વધારે બોલું—આળ આવતાં
 મુકુલ થાંભલે સરી બેસી જ ગયો, અને “મા, મા, બહુ દુઃખે છે રે !”
 એમ માટેથી રોવા લાગ્યો.

બાપા દીયકેથી ઊઠ્યા. એમને કાણ જાણે કેમ ઢાંગનો જ જીભ
 આવ્યો. પાસે આવતા ધમકાવતા બોલ્યા: “બેલ, બેલ, રડે છ રોનો ?”

નિચાલે નથી ગયો ?” મુકુલ માથું બે હાથ નીચે ધાલી મોઢાં ફરકાં વચ્ચે “મદ્દ દુઃખે છે રે !” એમ બોલતો દનો, બાપાએ હાથ એમ્મો અને ફરી કમ્પું, નિચાલે નથી જતું ? જતું જ પડશે !” મુકુલ ઊભો થતાં દુઃખવું વધુ તેના ઉપર બીજો હાથ દાંડી તુટક બોલવા લાગ્યોઃ “મર્યોતો, બાપા, પણ શિક્ષક ગુરુસે થયા ને મને માર્યો તે દુઃખે છે રે, અરર, બદ્દ દુઃખે છે રે !” દબ્બુ યે બાપાને શું દુઃખે છે તે તપાસ કરવાનું સૂઝવું નહીં. તે કહે, “વાંક વગર મારે ? તારો જ દંધ વાંક દરો. પણ તું અહીં કેમ ન્દાસી આગ્યો ?” ડોસી રસેણામાંથી હાથ ધોઈને આગ્યાં, તે કહે, “મંદી કદાહી નાખ, હું ન્દાવલી છું, ને આમ આવ, ભેઉ, શું દુઃખે છે ?”

પોચા દિલનાં ભેરાં છોકરાંનું ઉપરાણું લે તેની બાપાને સ્વીકૃતિ, તે બોલ્યા, “દુઃખે રીતું, બા ? એ તો ન્દાસી આગ્યો છે, તે ફેલ કરે છે.-બોલ રે કુચ્ચા, ન્દાસી કેમ આગ્યો ?”

મુકુલ ફરકા ખાતો દનો તેથી શિક્ષક ધોલ મારેલી ત્યાં સુધી પણ થવા લાગી. તે પાછો બેસી જવા ઇચ્છતો હતો. બાપાએ કાંકું ઝાલેલું તેમના હાથ ઉપર પોતાનો ન્દાનો હાથ મુકી, દલી એટલી શક્તિ બેગી કરીને તેણે જવાબ દીધો, “ન્દામી નથી આગ્યો, શિક્ષક જ કદા-કદા-કદાહી મુક્યેલ” એટલું મદામજાને બોલતાં જ તે હાથ છોડાવીને બેસવા ગયો. ત્યાં બાપાએ તેને ઊઠી દીધો તે આંચકા વાગ્યો, કે હાથ મુકતાં તેમણે થકો પણ માર્યો કે મુકુલ જ બેસતાં લથડ્યો, એ કાંઈ સમજાવું નહીં. અને થયું એવું કે બેસી જવા જતાં એ પડી ગયો. જ્યાં વાગ્યું હતું ત્યાં જ ફરીને કુંબીની પાર વાગી. બોચી પચ્ચિયાના પાથરમાં અફળાર્થ, અને એ ઝાંકમાં દમરો થઈને પડ્યો, તથા એ બેભાન ભોયજેવા સરીરના માયામાંથી બે ઠેકાણેથી લોદીની ધાન ચાલી.

ડોસી ન્દાવલાં રહેવું દગ્ગું તે બુલી ગઈ. મુકુલને પોતાના બોળામાં લઈ લીધો. બાપાની સ્વીકૃતિ પણ સરમ અને જાવના બેવડા મારથી-મરી જ મઈ.

પાસે જ મોટા રસ્તા ઉપર એક દાકતરનું દવાખાનું હતું. દાકતર

દાલો. બીજી વાર જોયું; ખાતરી થઈ “ખરી વાત, માણ, આમ ક્યારથી દશે ?” ડોસી કહે, “ચાર વાગ્યા સુધી મ્હેરા ઉપર ઝાંખ હતી, દવે પાણું આપે શરેરે પૂરું તેજ આવી ગયું છે.” માસી પણ પાસે બેઠી હતી, તેણે પૂછ્યું, “એ ગમગી દૂધ રેડીશું ?” દાકરે જોઈ, દયેણીઓ અને પેટ ધારી ધારીને અને આંગળી ઢાળીઢાળીને જોયું. પછી કહે, “જરૂર જખાણ છે ખરી, પણ કોમાં રહ્યો, કું દવા લઈ આવું.”

x

=

x

x

મુદ એકાદશીની રાત હતી. ચંદ્રના અર્ધથી મેટરેરા જિંબનું અજમાણું બગબગ શુક્રલના મોં ઉપર પડ્યું હતું. ડોસી પાસે જ કાચગા ઉપર જરા આડી થઈ હતી. માસી બેઠી હતી. બીજી માથુ કળી પણ એક જિંબ કઢાડી આવીને બેઠી હતી. નવી અરપૂરના હોવાથી હીંચકે પડેલી જરા જરા ચોરતી હતી, પણ એ નિશ્ચયિત અને અનિ નાનુક ધોરણ શાંતિની મધુતામાં કંઈક બાળ જા પડ્યું હતું. ત્યાં કળીએ જોયું અને સાંભળ્યું; માસીએ પણ.

‘ગાનની શાંતિ બધે જાગી ત્યાં શુક્રલને રવમ સર થયું હતું’. પાંચપંદર હાકમો સાથે એ બેલનો હતો, ત્યાં જાણે એનો પત્ર સર્વો. થોડે સુધી બાસમાથી જ સગોસરનો એ કોમો મવા ગયો ત્યાં એકદમ ધાર ઉપરથી જઈ પડ્યો ખાડીમાં પણ પડતાપડતા એક આંગાના કુમટમાં ઝીલાઈ ગયો. એના આધારથી બેચાગ ઝીળી ડાળીઓ બાગી દશે, પણ એક મોટી ડાળ એના હાથમાં આવી ગઈ, જે આલીને તે એના ઉપર ચડી બેઠો જુઓ છે તે ચાંચરૂ ઝાડ જ ઝાડ. પણ તેમના બધાં ડાળપાંડલાં પાંદડાં, એટલે ખુશી જમા હોય એમ તે બધું જોઈ શકતો. જે ડાળીએ તે બેઠો હતો તેને એક અંકાકની ડાળ અડકતી હતી. શુક્રલ આજેથી અસોક ઉપર ગયો, અને ત્યાંથી જાંબુડા, આમલી, કેડી, બીલી, બકુલ એમ પંદર વીસ ઝાડ ઉપર થઈ તે તે એક નવા જ ઝાડ ઉપર આજો. તેની ડાળ સેસડીના અતિ-સાચ જાડા સાદા જેવી હતી અને પાંદડાંને ડેકાણે તેને કૂંડો હતા. પાંદડાં કે કૂંડ તોડીને સેત્રા હાથમાં જોળી ફળ જેવા ચર્ષ જતાં, દડા જેટલાં મોટાં પણ ગ્રાહમાં સંતર જેવાં લાગતાં. શુક્રલ આ વીસ સેત્રો અળીને એક થયું

ઉપર મધ્ય ભાગે મૂખી હતી. પાટી તેના માથામાં બે દેહાંજી યાદના તેને એ ધુલ જરાક આડાયું. એ મૂખી અને રથઈ મુખથી મુદ્રણની એકદમ અમી રેડાયું. તેના મુખ ઉપર તેની આખી કાપા ઉપર અંજીક રિમનનાં દિગ્ધુ પ્રવાસની યાગ્યો જેકે દુરદુરી ગયાં. અને તેના આઘાતો ડિગ્ધુમાંથી મીઠો, મુદ્ર, મંજુલ મ્વર નીકળ્યો; “મા, ત્રીજી મૂખી લઈ!”

હળીએ અને માગીએ નિદ્રાવસ્થ જાગતી પચારી આગળ બેઈ મધ્યમના દાનિકામરમાં એ જોયું. એ સંજગ્યું. માગીએ હળી અને જોખને પોતાના ઝોડ ઉપર આંગળી મુકી. હળીને એવી સંતાની જરા જ ન હતી. પરંતુ એમાંથી એક બીજું કંઈ પણ એવા સંજગવા પામ્યાં જ નહીં.

એકસનાજે પોતાના ધૂસને પાણું બેંચું. ધૂસ અને મુખની આસ-પાસનો રિમનજોગ આઘો થયો, પણ તે વેચના પોલાં ધુલની પાંદડીઓમાંથી મુદ્રણને જવાળ મળ્યો; “ના, બેટા, કુંડમાં પડ્યા પછી જ ત્રીજી મૂખી બેવાપ, અને તારે કુંડમાં પડવાને વાર છે. હજુ તારે બેટા થઈ તારા જાપાની, હળીની અને તારી નવી જાની સેવા કરવાની છે; જે સેવા મારે કરવાની અધુરી મુકીને દુઃખની આવની મ્દી છું તે જત બેટા, પાછો; મારા આશીર્વાદ.”

મુદ્રણ સંજગી જ રહ્યો. તેને જરા પણ દુઃખ કે આનિ થઈ નહીં. રિમનમદ્ય ઊઠી રહેતાં તેના પોપચાં હળી મ્વં અને તે માદ નિદ્રામાં પડ્યો.

સવારે ઠાકનરે આજ્ઞા મારી કહે, “પાટા ઊખેડી જોશો? યા રજાવાની તેપારી દશે.” “વાદ રે, બહેન, તમારા મોમાં સાકર. પણ તમે જદુ જ આચારાદી છો. અમારો અનુભવ તો એમ કહે છે કે જદુ ઉતાવળ કરવા જાય તે પાછો પડે.” પરંતુ પછી રાકતરને દર્દીની દાસત જોનાં એટલો તો સુધારો લાગ્યો કે તેમણે પાટા ઊખેડવા જ. બોચી આગળનો ભાગ દબા ઉઠક જ પોચો હતો, ફરી પાટા જાંધે છે એટલામાં તેની બેંચથી મુદ્રણે આંખ ઉઘાડી, અને જોયો, “મા, મને પાણી

નરસિંહભાઈ પટેલ

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૭૪]

[નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ, સોનજિત્રાતા રહેવાસી, 'પાટીદાર' આસિના તંત્રી, એક વખત રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના શાંતિનિકેતનના ગુજરાતીમાં અધ્યાપક અને જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાતા છે. છેલ્લાં જત્રીસ વર્ષોથી એક રાજસેવક તરીકે એ ગુજરાતને બહીષ્કાર છે. આપણા દાલના રાજના અનેક સેવાયોગમાં એ હજી પણ નવીન વત્સાલથી પૂખ્ત રહ્યા છે.

‘રાજપૂત છવનપ્રભાત,’ ‘મદદાપૂછવનસંખ્યા,’ ‘લતામુખારી,’ ‘પદ્માવતી’ વગેરે અંગ્રેજી વાર્તાઓના એમણે ગુજરાતી અનુવાદ કર્યા છે. ગેરિબોદીના અંગ્રેજી-અંગ્રેજી છવનચરિત અને રવિ બાપુના ‘નેરેલ’ના પણ એ અનુવાદક છે. એમના વત્સાલિભાવ વિચારોને ક્ષીપે એમને માત્રમિત્રી દૂર વર્ષો સુધી દેસવટે પણ રહેવું પડ્યું છે.

જર્મન હવિ સિદ્ધરના ‘વિક્ટોરિયન’ નામના તેમ જ જર્મન કૃતિ ‘બ્રુહ અને મદાવીર’ના પણ એ અનુવાદક છે. આદ્ય ભાષામાં અતિ પ્રસિદ્ધ ‘તરંગવતી’ અથવા ‘તરંગચીર’ નામે જાણીતા જ્ઞાણી ‘કાદંબરી’ના જોડા દત્તી મૂળ આદ્ય વાર્તાનો જર્મન અનુવાદ વર્ષો અને તેનું થી નરસિંહભાઈ પટેલે ગુજરાતી રૂપાન્તર કર્યું છે.

એક જાન સાચી પાતાના પૂર્વજન્મની વાત કહેતાં પાતાના અકાળીના અવતારની વાત કહે છે. સ્નેહ અને સદાચારના આદર્શો એવા આ ગ્રંથાલના એકાદની વાતો વણી જ રહિને આદ્યુત છે.]

આદ્યો જતો હતો. તેવે સમે વનપ્રસોએ શણુગારાએલો હાથમાં ધનુષ્યખાણ લેઈને સાક્ષાત્ જમહૂત જેવો એક જીવાન પારધી આવી પહોંચ્યો.

એના પગ ઊઘાડા હતા; અને નખ વાવના પંજનશા ખૂબ લાંબા વધેલા હતા. એતું શરીર ખૂબ મજબૂત હતું અને એની પહોળી છાતીમાંથી ધનુષ્યની પાણી પુટે એમ જે લાંબા હાથ પુટતા હતા. તેની દાઢી રતાશ પર અને સુંવાળી હતી; ઓઠ કાંઈક ફાટેલા હતા અને જળવાન ખાંધ ઉપર માથું હાલતું હતું; માથા ઉપર વાંકડીઆ વાળ હતા અને વાળના છેડા સાપની શબ્દશા દેખાતા હતા. વળી પવનને અને સૂરજને તાપે કરીને એની આમડી કાળી થઈ ગયેલી હતી. તેથી એ રાક્ષસસમો કે જમહૂતના સાક્ષાત્ અવતારસમો દિસતો હતો.

તેની પીઠે એક તુંબકું લટકતું હતું; અને તેમાં બાણ બધાં હતાં. તેણે બયંકર વ્યાઘ્રચર્મ પહેર્યું હતું, અને તે બાણે વસ્ત્ર ઉપર મેંશના કે શાહીના લીસોટા તાણ્યા હોય એમ દેખાતું હતું.

પારધીએ એ હાથીને જોયો કે તરત જ, જરૂર પડે તો ઉપર ચઢી જવા માટે, દોડીને એક મોટા ઝાડ નીચે એ જઈ ઊભો. પછી ધનુષ્ય પર બાણ ચઢાવીને ખૂબ જોરથી એચ્યું ને હાથી ઉપર તાક્યું.

પણ કમનસીએ એ નિશાન ચૂક્યો; અને તે હાથીને ન લાગતાં સામે જ ઉડતા મારા સ્વામીને જઈ ચોંટ્યું. તેનાથી એમની એક પાંખ કપાઈ પડી ને તેની સાથે એ પણ મૂર્છા ખાઈને પાણીને કિનારે પડ્યા !

હું મારા પ્રિયની પાછળ ઊડી અને એમની વેદના મારાથી નહીં સહન થઈ શકવાને કારણે હું પણ તેમની પાસે જ મૂર્છિત થઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડી.

જ્યારે મને જાન આગ્યું ત્યારે મેં જળતે હૈયે અને આંસુભરી આંખે શું જોયું ? મારા સ્વામીની પાંખ છૂટી થઈને, બાણે પવનના બળે તૂટીને કમળ પડ્યું હોય એમ એમની પાસે પડી હતી; અને તેમના શરીરમાં બાણ ચોંટ્યું હતું. પાસે પડેલી પાંખ કમળના પાન જેવી વિખરાઈ પડેલી હતી.

જાણે. રાનાપીળા ધડા ઉપર લાખના ડાઘા પડ્યા હોય તેમ મારા સ્વામીના શરીર ઉપરના લોહીના ડાઘ દેખાતા હતા. એ ડાઘ એટલા બંધા પડ્યા હતા કે તે જોઈને કોઈને તો એમ જ લાગે કે અચોક્કસ પુલના જોડા ઉપર ચંદનરસની છાંટ મારી છે; અને જ્યાં જે એ પાણીને કિનારે જ પડેલા હોવાથી કિંશુકવન જેવા કે આયમતા સૂર્ય જેવા ભવ્ય દેખાતા હતા.

મારી ચાંચવડે મેં એમનાં ધામાંથી બાણ જોડી કાઢ્યું; અને શરીર આંખે, મારી પાંખો વડે મેં એમને પવન નાંખ્યો. પછી મેં એમને બોલાવ્યા; પણ એ તો જડ પડી નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડી રહ્યા હતા. તેમ છતાં રોહને લીધે અને મૂંઝવણને લીધે તે વખતે તો મેં માની લીધું કે હજી એ જીવતા છે.

પણ જ્યારે મને બહુ સમજાઈ ગયું ત્યારે વર્ણવી નહિ શકાય એવા વેદનાં દુઃખો તો થોડીવાર ભેભાન થઈ ગઈ. પછી મારી પાંખોમાંનાં સુંદર પીંજાંને મારી ચાંચ વડે સૂચી નાંખ્યા; મારા સ્વામીની પાંખોમાં પણ મેં ચાંચો મારી અને મારી પાંખો વડે દુઃખ એમને બાંધી પડી. દુઃખ એમની આસપાસ ઊડવા લાગી અને આમ રૂદન કરવા લાગી:

"તમને, આ મંથાના શયનગરને, કિંવા પાપીએ માયાં! મારા મુખની છાંચોએ કાણે મને અનાથ કરી મૂકી કે તેથી વિભ્રમનું દુઃખ મને આમના લડકાની જેઠે બાળે છે, અને ભયંકર વિચારોની અંદર મારે દુખી જનું પડ્યું છે! મારા મિત્ર સ્વામી, હવે તમારા વિભ્રમે કરીને હમણસરોવર ઉપર દુઃખાનંદ થી રીતે બોમવા સફાસ! આપણા બેની વચ્ચે હમણના પાંડડાએ કરીને પણ વિભ્રમ પડતો તો જાણે તમે પરદેશ મથા હો એમ મને તેનું દુઃખ સાલવું ત્યારે હવે તો મૃત્યુએ આપણને આગે કાલમના જૂઠા પાડ્યા છે; મારે હવે મારા દુઃખને અવધિ ક્યા આવશે!"

ફરીવાર પાછો એ પાર્શ્વે આપ્યો અને મારા જીવનના સાથી ઉપર નજર કરી જોવા લાગ્યો, ત્યંતો દાથીને જણે મારા સ્વામી

માર્ગ ગમેલા જખવા. તેથી નેચાએ પગે એ બે પગે ગમેલા
'દા પ્રભુ !'

એ ભયંકર માનવીના ભયનો દુ પાણી બેટી ગયું પણ મારા
સ્વામી માર્યા ગયા તેથી એને પણ કિયમીની ગયું, એણે એમને મેળાડીને
અંદરકાશ નેત્રી રેતી ઉપર મૂક્યા. પાણી કિનારા ઉપર એ મોઝાં
શોષવા ગાયો એટલે ફરીને હું મારા પ્રિય સ્વામી પામે જમ બેટી.
કુસકાં ભરતીભરતી વિદામના એકલા શબ્દો હું બોલતી હતી તેવામાં ને પાણી
લાકડાં લેકેને વળી પાડ્યા ગાયો; અને હું ફરી પાણી બેટી ગઈ. મને
જખવાયું કે એ પાણી દેને મારા સ્વામીનો અગ્નિસંસ્કાર કરશે તેથી
એમના મૃત દેહ ઉપર આમતેમ આકાશમાં મેં નીરાશાએ બેઠ્યાં કર્યાં.

અને સાચે જ એ પાર્શ્વેએ પોતાનું મનુષ્ય અને આજીવનું દ્રમકું
બોંબ ઉપર મૂકીને મારા સ્વામીને લાકડાની ગિનામાં મૂક્યા. પછી એમાં
અગ્નિ મૂક્યો અને લાકડાની ચિપાટો આમતેમ ખોરી ઘાટી. મને
તો એ અગ્નિ દાવાનળ કરતાં પણ ભયંકર લાગ્યો અને વિચારમાં અને
વિચારમાં મારા સ્વામીને શોકભર્યા હૃદયે કહેવા લાગી:

“ઓ પ્રિય સ્વામી, આજ સુધી આપણા મિત્રરૂપ પાણીમાં નમે
વાસ કરાતા તે આજે આ સ્વરૂપ અગ્નિને શી રીતે સહન કરી શકશે?
જે અગ્નિ તમને બાળે છે તેથી હું પણ બળી મરું છું; એ અગ્નિ
તમે શી રીતે સહન કરી શકશે? આનંદ અને શોક લિપ્તવનાર
આપણું પ્રારબ્ધ હજી એ ધરાયું નથી કે આપણને એકવાર એક કર્મ
પછી પણ પાછાં ફરી જૂઠાં કર્યાં?”

“અરેરે! મારું હૈયું લોહાવું હોવું જોઈએ, નહિ તો એ તમારું દુઃખ
ઓ પ્રિયતમ ! આમ જોઈ રહું નહિ પણ તરત જ તમારી ચિતામાં જ
કુદી પડે. આમ દુઃખમાં ને વિજેગમાં તમારાથી દૂર રહું એના કરતાં
તો એ ભલું કે હું તમારી સોડમાં ચિતા ઉપર સુઈ—”

આમ શોકના આવેશને કામળે ને નારીમુલમ વીરનાને પ્રભાને દું
સતી થવાના કસવ લેખર આવી, જે રનેલી આત્માની પાછળ એમનું
કરીર આપું જતું હતું તેમની પામે દું અગ્નિમાં જાળ પડી,

અગ્નિ અને દલે દિમ જેવો કડો લામવા ગામે; કારણ કે દું
મારા સ્વામીની મોડમાં હતી. પુલમાં જેમ માખી, તેમ દું અગ્નિમાં
ડૂબી જાય; અને ॥ અગ્નિએ મારા સ્વામી બેળી કરી દીધી, જે કે
રાત્રીપીળા અગ્નિની શિખા અને જાળતી ધારી મારે આત્મને રમતી
હતી, તો મે પતિના વિચારમાં અને તેથી જરા વે દુઃખ થયું નહિ.
એમ, દું સતી થઈને મારા પ્રિય પતિની પાછળ આતી નીકળી.

—મહુલાલ મધ્યમદાર સંપાદિત 'ગુજરાતી સાહિત્યપરિચય'

મટુભાઈ કાંટાવાળા

[ઇ. સ. ૧૮૮૦-૧૯૩૩]

[મટુભાઈ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા વડોદરાના વતની અને આપણી મુખ્યમંત્રી યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિષય લેનાર પ્રથમ ઍમ. એ. હતા. વર્ષો સુધી ચાલેલા લોકપ્રિય 'સાહિત્ય' માસિકના એ તંત્રી હતા. 'નારદ' ઉપનામથી એમણે કેટલીક નવલિકાઓ લખી આપણા એ સાહિત્યના અંગને 'સંસારલીલા' અને 'વીતક વાતો' નામે બે સંગ્રહો આપ્યા છે. વડોદરા રાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ભૂતા ગુજરાતી પદ્યસાહિત્યની 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા'ના સંચાલક એમના પિતા હતા. પ્રેમાનંદને નામે ચઢેલાં નાટકો પ્રેમાનંદનાં છે એમ એક સમગ્ર પક્ષ મટુભાઈએ 'જી' ઉપનામથી લીધો હતો. 'પ્રેમાનંદનાં જ નાટકો' એ પુસ્તકદ્વારા એમણે એમની દલીલો રજૂ કરી હતી પણ તેમના પ્રતિપક્ષી નરસિંહરાવ દીવેટિયાના જેવી એ સમગ્ર નથી.

'હું કેમ પરણ્યો?' એ મટુભાઈની સામાજિક નવલિકા છે. એમાં વિચિત્ર સંલેગોમાં એક વિધવાલગ્ન કેમ થયું તેવું રમૂજચિત્ર છે.]

હું કેમ પરણ્યો ?

હું ઊંમરેઠો રહેવાસી છું ને બે પૈસે સુખી છું. મારો ધંધો ધીરધારનો છે. ઊંમરેઠ ને આસપાસનાં ગામોમાં મારાં ઘરાક છે. અવારનવાર ઉધરાણીએ મારે જવું પડે છે. ચાલુ સાલે ધાડપાડુઓ, મારા ને બહારવટીઆનો ત્રાસ વિશેષ છે, તેથી મારે ઘણી સાવચેતી

મેરી પડતી હતી... મદિનામાં હકારના એક આસામીનો 'વાંપેરો હતો, તેથી મારે ત્યાં જવું' પડ્યું. રૂપીઆની રકમ મોટી હતી. દળર કે બે દળર લાવવાના હતા. તેથી ઘેરથી સાદાં ને ફાટવાંતુટવાં લૂગાં પહેરી દુ' નીકળ્યો. માથે સાધારણ ટોપી હતી. મારું ગામ એવું સાદું છે કે મને તેવાં કપડાં પહેરો તો મેં માથે. મદાતમા ગાંધી હજી હવે ખાદી માટે લડત ચલાવે છે, પરંતુ અમે તો મૂળથી મજાદુ પહેરવામાં માત્ર સમગ્રીએ ઊંચે એવાં કપડાં પહેરી આપણે નીકળ્યા શુકન સારા થયા. એંટલે જ્યાં કાંઈ અડચણ પડી નહિ. ઘરાકને ઘેર મિષ્ટાન્ન આપતી રૂપીઆ બે દળર તેના પાસેથી કઢાવ્યા. મારી ફાટેલી ટોપીની અંદરના અસ્તરમાં મેં દળરની નોટા સંરચી દીધી. ને જ્યાં હકારથી ચાલી નીકળ્યા. હકારથી હિમરેહનો રસ્તો એકાકાર છે, જાણે હકાર હિમરેહનું પક્ષ ન હોય! હિમરેહમાંથી ધણને રોજ હકારરાયના દર્યાન કરવાનો નીમ હોય છે, ને તેવા સંજોગ પમે ચાલી રોજ હકાર જઈ આવે છે. એ કારણે રસ્તે કંઈ ખાસ બો હોતાં નથી. પરંતુ દાલમાં જવારપટીઆના તાસથી જવારજવાર ઝીછો થયો છે, ને મને નીકળના કાંઈક મોડું થયું, એટલે મનમાં પાણી ફોડેશન હતી તેથી આવમેતીના ઉપાય તરીકે નોટો ટોપીમાં ખાલી અપાટાનથે દુ' ચાલ્યો.

હકારથી હિમરેહ આવનાં મુદ્દિસાન્દર્બ એવાનું ખાસ મળતું નથી તોપણ સિવાગનો દલાદા હતો એટલે એવરોમાં લીસો દરીઆનો પાક હતો. પાકના કાબુ ઝગકવા ન હોતા કોઈના કુંદામાં દૂધ બારાપું હતું. એવા દૂધમર્ધા કેઅરનો પરચ સાકના પવનને સુવાસ આપી રયો હતો. આંગાના મોરની કળ્યાઆ વિકસીને એ પવનને વધારે મધમધારી રડુચી હતી. ડિયા મદુગાન જડ ઉપર સવારે ટપકવાના મદુગ પાણીને મલ થપ એ જાડોની શિઆમા ઝાર વધારે કન્યા હતા. આથમના જના સુપનાં ડંડરટના રંગબેરંગી અને મોટે બાએ લાલ ફિગ્યો દેડ સુધી રસથી કોરેલા એ ફળો ઉપર પચગાઇ પાકા કરના હોવાથી કાંઈ ઉપર અનેગ તેજનો અમલ થયો હતો અને તેથી, આકાશમાં જખૂના રંગો

સાથે ત્યાં સ્વર્ણમાં બેસીને હોય, એને ત્યાં સુધી જાય. પછી તેને પાંચ ઉપર વેલાઓ ને વેલીઓ ગડી મેલના ત્યાં ઉપર ત્યાં જાય. એમાંથી નરનરું મળે. તે પાંચાનું નરનરું, એટલે એ પુરુષની ત્યાં મળે. ઉપર નાના સુરેણ પુરુષની પ્રેમ પાંચમાં દર્શાવે. દર્શાવે જ પાંચમાં એટલે તેમની મીઠી ને તાજા ત્યાં આગળ નાકમાં મધ દેડ મળે. ઉપર ત્યાં પાંચની દર્શાવે. કનિઓ કે ગિનારા ગિનારે મેનું મુદ્દામાંથી આ નદિ હોય, પરંતુ ગામડામાં જે દેખાતો એવો જાયને મોતિ માળીએ છીએ તેનું ગિન આ વખતે મારી આગે પડ્યું.

સૃષ્ટિસંદર્ભ સાથે પ્રકૃતિગત ગુણાનું દર્શન. પોપટમેના ત્યાં મધુ વાણી મેલતાં ન હોતાં; પરંતુ ચકલીઓ ત્યાં ને કાચ કાચ કરતાં. પીનના પાક દવે જોઈએ ત્યાં છે, તોપણ કોઈએ દીવેલી દર્શાવે ત્યાં દ્રાક્ષની મીઠો કનિ દૂરથી જોઈએ આવતો દતો; ને દ્રાક્ષ દૂરના દ્રાક્ષના શેરડીના રસ જેવા મધુર સ્વર તેની સાથે દરીદ્રામાં જોઈએ કાચ ઉપર અથડાતા દતો. મારું મન ચકલીએ ચક્રયુગ પ્રેમના વિદ્યાસના નરનો આવવા લાગ્યા. શેરડીનો પુત્ર મેં ક્યારનો વટાવ્યો દતો, પણ મોડું ન થાય એ મારે આવાં નકામાં શમણાંમાંથી જન્યન યર્ષ મેં અપાટનથી ચાલવા માંડ્યું.

x

x

x

‘મોટાં પગલાં’એ આવી પહોંચ્યો. ‘આખા લીમડામાં એક ડાળ મીઠું, કે રણછોડ રંગીનો’ એ ગોપકાચ મને આંખરું. લીમડો દૂર હતો; ડાળ મીઠું હતું કે નદિ તે જોવાની પરવા નહોતી. પગલાંને નમીને અટ ચાલ્યો. એથી થોડે આગે વાવ આવી તે જોવા ન લીમો રહ્યો, ને આગળથી ચાલ્યો પાંચેક મિનિટમાં ‘સતાં’ તલાવડી આવશે. હાલ તો ખાડો રહ્યો છે: પાણીએ ન હોતું. એ તલાવડીની જગા ચોર ને લૂટારાને ફાવે તેવી છે. જેતણ રસ્તા ભેગા મળે છે ને તલાવડીને ખાડો દૂરથી જણાતો નથી. આ વખતે સગવાન સુર્યનારાયણ બેરોબર ક્ષિતિજ આગળ આવ્યા હતા. વખત રોળાકાળોનો હતો. જેવો હું

તમાવડી નજીકથી જતો હતો, તેવામાં જુદાની જાંઘિલા ને દાઢમાં કાંદો
લીધેલા ત્રણ વજ્ર આજુ ઉપગની ઘડેથી નીકળી મારી આવે આવ્યા.
માગ ટોમકોસ ડાઢી મથા અમારી વચ્ચે કમક હદમતું અંતર મહું દવું.
ત્રણમાં એ મુખી રંગો દતો તેજે ફરમાયું, “અજગર ! ત્યાં કોમો રહે.”

હું અમર્યો ને દેખાતી દિંમત ખારણુ કરી બોલ્યો : “આ કિન્ને,
શું છે ?”

“શું છે, તે સમજનો નથી ? પામે એ દોષ ને ખરી રે.”

આટલી વાત કર્યાવાન મને કાંઈક ધીરજ આવી હતી. મેં પુછિતથી
મારી રોપી આવે આજણી ફેંકી ને કહ્યું : “સો આ ‘હાટી સરખી’
રોપી ને આ “લુમડાં.”

એટલું બોલી લુમડાં કિનારનાંકિનારતાં મેં કાંઈક રોર સાથે
પિનવરા માંડ્યું : “કિમુક છાત્રજન્ય આટલા લુમડાં લઈ તમે તામિવાન
થાને.”

આ રોગ સદ કરેલી પિનવણીની અસર થઈ. હાથ એમ હોય
કે હાથ લુમડાંનો દાગડો જોઈ તેમની ખાતરી થઈ હોય, કે મારી
પાસે કાંઈ નથી, મને તેમ દોષ, પણ મુખીએ કહ્યું : “એ.....વું
ખાકજી છે, તેથી તને જવા દઈએ છીએ” લુમડાં પહેરી રોપી બિપાદીને
મેં આલવા માંડ્યું કે તુર્ત પાકેા મુખી મારી પાસે આવ્યો, ને પાછળથી
મારી પીઠ ઉપર દાઢ મૂકી તેજે પૂછ્યું : “ઓ લાડુલદ, આ પાછળ
આવે છે તે કાણુ છે ?” “મેં પાછા વળી જોયું તો, કાંઈ આ
આવતી હતી. મુઝજ અડધા કિનિજમા પડોંચ્યો હતો, એટલે દશ
પુષ્કળ અજવાળું હતું, તેથી જાણએ મરેલુમાંકુ પડેરેલું હતું,
એમ જણાવું હતું મન બીક લાગી કે રખેને આ લોકો તેને સનાવે
કે છુટે, તેથી કાણુ જાણે કેમ, માગ મોંમાથી નીકળી મથુ કે “મને શું
કામ પૂછો છો ? એને જ પૂછોને !”

એવામાં જાણ પામે આવી પહોંચી. તેને ઉદ્દેશીને મુખીએ પૂછ્યું :
“જાણ, આ તારા કાણુ વાત ?”

મારું કંઠેનું સંકલ્પન દોષ, અમર દગિવારવંધ મેળવવાની મિત્ર
તે તારી મધ દોષ, મને તેમ પણ તેજે જવાનું વાળ્યો: "દાનુ ને વળી
મારા ધરવાળા-વર-ગામ."

આ નવાઈ સંભળીને દુઃ તો આશ્ચર્યથી દિગ્ભ્રમ મધ મળે. મારે
ભાઈની દિંમન ઉપર કિંદા મધ મળે. મેં ખીંચેલીએ આમળ માલમળ
માંડ્યું, જોડે મુખીએ નિર્ણય જાહેર કર્યો: જા, જોન, જા, તું જાણજીતી
સ્ત્રી છે, ને નાગ વગેરે અમે દમખાં છોડી દીધી છે, તો તને પણ જરા
દહમ્ને છીએ, તારી જોડે માલ મના તો કીક છે, પણ જાગવાન તેને
જાહેરો અમને આમળ ઉપર આપશે."

જો જાણ જિનાવળે મારી પાસે આવી લાગી. પાંડ્યાની માફક તેનું
આખું શરીર ધુત્તરું હતું. તેને મળી જીક તાગી હતી. મને પકડી
પાડી તે જોણી. "મને સારો સંધાન મળ્યો: ઠેક મૂળી. મુંઝવેના પાડ." તેના
ખીકથી ચરચરના ઘાંટામાં કાંઈક અજ્ઞાન મોહિની મને લાગી.
રૂપાની ઘંટડીનો અવાજ કાંઈ દિશાજ્ઞા નહિ. સ્વરનાં કાંઈ અપૂર્વ મોજાં
મારા કાનને અથડાયાં. મેં તેના સામું જોયું, ને તેજ દાગે તેજે "દાનુ
તે વળી મારા ધરવાળા" એવો આપેલો જવાબ યાદ આપ્યો. તે નીચું
જોઈ આવતી હતી, તેથી મેં આરીશ્રીથી તેને જોઈ.

૩

આ મૂર્તિ અજ્ઞાન હતી. કવિઓ કે સૌન્દર્યપ્રેમીઓ વખાણે તેટલું
રૂપ એનામાં ન હોતું, પરંતુ રૂપથી પણ કાંઈક અધિક તેનામાં હતું.
તે અવર્ણ્ય હતું. તે મદમાની નિહર ચાલતી હતી, દુઃ માત્ર ખેંચાતો
હતો. જાહ્યાએ તેને થોડી કણકે ધડી ન હોતી. પરંતુ તેના દરેક અંગમાં
અને ઉપાંગમાં જોયન ખીલી નીકળેલું હતું. યુવાળી સદેહાઈને અદેશે
અંપકવર્ણી છંટ તેના શરીર ઉપર હતી. વિંધેલું નાક, રંગેલા દાંત
અને છુદેલાં છુદેલાં ઉપર મને સ્વભાવિક અણુગમો છે, છતાં તે અધાની
હાજરી અધિ આધકારક લાગી નહિ. હસુંહસું થતું તેનું મોં, ભગવદાર
માલમાં પડતા આડા, બેપરવાઈથી હોળેલા માથાની ઊડતી લટો, અતિ

વિદ્યાળ અધિવાળા બાંખે, અને પરજો જનાવવા જસ હતી. દુઃશ્યેન દો, પણ મારી વદુ નાનવજીમાં મુજરી મેલી ને દુઃશ્યેનની અજા એકસે ફરી કાંઈ વિચાર થયેતો ન દોવાથી ચંદ્રના જનાં દુઃશ્યેનનાં દોને, માફ મારા માલવામાં ન દોવું. દુઃશ્યેન તો આ જો તરફ થટીપટી જોઈ રહેતો, અને દોશરો જામતી તેની પરવા ન દોની. 'દોશર વામે ત્યારે અને સમજાવે બાંખે' એવું ન દોવું.

મેં પૂછ્યું : જામ, ક્યાં રહો છો ?

"હિમરેહ." દુઃશ્યેન જવાબ આપ્યો.

"હિમરેહમાં ક્યાં ?"

"—પાંજમાં," ફરી દુઃશ્યેન જવાબ મળ્યો.

"આપણે પૂછ્યું : પરજો છો ?"

આ જાનો સમજાતો તે બધી એકાધ, ને બોલી : "આપું મું કામ પૂરો છો ? મેં સુદાવાને કહ્યું કે તમે મારા પરવાળા છો તેથી ? કહ્યું મારે કાંઈ થઈ ગયા ? બોલ્યા તો બોલ્યા, પણ હવે મને સનાવણી નહિ, તમે તમારે રસ્તે ને દુઃશ્યેન મારે રસ્તે જો, આ 'વદુ' બાંખે."

અર્ધથી, નિરશ્વારથી, આટલું બોલતા આ 'મામરેની ગોરી' ની જમર હોયો ચઢી. તેથી તે વધારે ખૂનસુરખ જણાઈ. કુદરતી સુંદરતા જોને મળી હોય છે તેને આંદવવાથી તેના મોહકતા વધે છે. એ અવધિસદી, અધમેસદી, કનકની વસદી 'આમેદુગ પ્રિમાનદે વર્ણવ્યા પ્રમાણે

"વેસ જાણે હોમની અવેર દૂસ પુલી !

અકિન ચિત્ત થયું માત્ર ને મયો દૂતલજૂતી."

સાગવાથી માફ તેજે તેના રદાણ કરનારનું જે અપમાન કહ્યું તે દુઃશ્યેન મયો. તેને હજી એક માંદગી તેનું રૂપ ખીમવવાનો અને વિચાર આપ્યો. સુંદર માનુનીને માંદાવની તમેકદી જોઈ છે ? આ તો અપકવર્ણી હતી, ને મુરસાની સાલી ફરી વગવાથી તેનું મેં સુવર્ણમય કાંતિથી અજાગી જાયુ. કેમ જાણે મારો જાવ તે સમજી હોય એમ તેજે

કાંધલ્યે અવાળે કથું : “મળ્યા ભાઈની પ્રોત । તમે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, પણ તેના બદલામાં હું કાંઈ અપમાન સંખીશ નહિ, સમજ્યા ? તમારે ને મારે શું ?”

તે આ બોલ ભાગ્યે જ બોલી રહી હતો એટલામાં બાળતૂતી વાડ પાછળ ખડખડાટ થયો, ને નજીકના છીંડામાંથી એક આકૃતિ બહાર આવી. એકદમ મારી નજીક દોડી આવી. પાસે આવતાં જણાયું કે એ પેલો મુખી હતો. આવતાં જ તેણે ગુસ્સામાં પ્રશ્ન કર્યો : “કેમ અત્રી ! તું તો કહેતી હતી ને કે એ મારા ધરવાળા છે ? ને હવે કેમ કહે છે કે તમારે ને મારે શું ? એમ દાગીના લઈ છટકી જવાશે નહિ. મને પહેલેથી જ શક હતો કે ‘દાળમાં કાંઈક કાળું’ છે. તમે બંને વરવદ્ નથી. બિતાર તારા દાગીના.”

હું ચોક્કસો ચમ ગયો. ને પેલી તો શિયાંવિયાં ચમ ગઈ. તેનું મોઢું રડુરડું ચમ ગયું. કાંઈ દયા રાખ્યા વિના મુખીએ ભાલો બિગામ્યો ને પોકાર્યો : “માને છે કે નહિ ? એ તારા વર થતાનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.”

કાંઈ પણ એશઆરો ન રહેલો હોવાથી કંપવાયુ થયો હોય એમ ધ્રુવંતી તે આવીને મારી કોટે વળગી. છેક દીન મુખ કરી જાણે મને વિનવતી હોય તેમ મારા મોં સામું જોઈ તે મુંગી બિભી. તેના બંને હાથ મારા ગળા આસપાસ વિંટાયેલા હતા. તે દરેક પળે વધારે સખત બંધનમાં માફ ગળું ભીડતા હતા. હવે શું કરવું ? મેં તેના સામું જોયું. મેં શું જોયું ? તેના કપાળે ચાંદ્રો ન હોતો ને હાથે માત્ર એકેક સોનાની બંગડી હતી. શું તે ત્રિધવા હતી ? વધારે વિચાર કરવાનો વખત ન હોતો. મેં કહ્યું, “બાલી, લટારા પોતે જુદા હોય એટલે બીજાને જુદા માને. તેઓ વળી લોભી એટલે આપણે કહીશું તે માનવાના નથી. હશે; બિતારી આપ તું તારા દાગીના.”

મારા વર્તનનો ભાવ તે બરાબર સમજી, ને દાગીના બિતારવા લાગી, એટલામાં પેલો આવ્યો. ‘એવું’ મા બોલો. મેં તમારી તમામ વાતચીત સંભળી છે. મને પહેલેથી વહેમ હતો કે બાઈ જુદું બોલી

હે. એટલે હું તમારી પાછળપાછળ / છૂપાતો લપાતો ચાલ્યો આવું છું; તેણે તમને કહ્યું ન હતું કે તમે તમારે રસ્તે? બોલો, તમે જુદા કે હું? સુદારા પણ પોતાનું વચન પાળે છે.”

એક પણ વિચાર કરી અપૂર્વ શાંતિ ધારણ કરી મેં ઉત્તર આપ્યો. “તમે રજેઝા સાચું બોલો છો, પણ મૂળ વાત એમ છે કે અમે જાને ધણીધણીઆપ્યોને જનનું નથી, ને કપારનાં જૂઠાં રહીએ છીએ, ને તેથી જ તમે સાચી પહેલાં મને પૂછ્યું કે, ‘એ તમારી શી લગી યામ’ તમારે મેં કહ્યું કે એને પૂછો. જો અચાનક અમારો ફરી બેટો ચલાથી સમાધાન માટે હું એને સમજાવતો હતો ને તે માનતી નહોતી; હરમિયાન તમે કીક આવી લાગ્યા તમે અમારો ફરી સખંધ ફરી આપ્યો, તમે જોયું ને કે એ કેવી મારે તાણે થઈ?”

મારા બોલવાને એ બાધીએ ટેકા આપ્યો: “મેં મારી બૂલું જોઈ છે. હવે હું પરણાઈ છું.” અને મળામાંથી કંઠી ચિતારી મુખી તરફ ફરી તેણે આગળ ચલાવ્યું: “સે કામ, આ એક કંઠી મને બહુ બીક લાગે છે, તારો કાલો દૂર મક.”

આ વાતચીતથી મુખીનું હૃદય પીચરુ મળમળો થતાં તે બબડ્યો: “જાણે વર ને જણી જનન. જાણે કામ, જાણે મારે કાંઈ નથી જોઈતું. પણ યાદ રાખજો કે તમે લડી પડેલા વરવદ્ હવે જો બહોથી જઈ એકદમ એક જ ધરમા નહિ ગદો તો તમે જાને જુદાં છો, એમ માની તમને જાનેને ઘર આવી આ કાલાથી દાર કરીશ, ને ધગ્યાર લડી મહલ એમ ન કર તો મને ની આણ છે.”

આંતરુ બાંધી ઝટ દોડ મૂકી નાસી ગયો.

૪

સુદારાથી જુલવા તો ખરા, પણ અમારી ખરી મુસીબત તો હવે રૂંધ થઈ. જમને આ રુ સહાય હવે રુ કરવું. ક્યાં જવું ને કેમ જવું? મને મજાવો થયો મારું જાનકરણ અને કંઈવા લાગ્યું. મેં

આ શું કર્યું? અને હવે શું કરવું? એટલામાં તે બાઈ બોલી: “બાઈ, તમારો ઉપકાર માનું છું. તમે ન હોત તો એ મુવો મને મારી નાખત, કે આખર લેત. એનો લાલો બેઠ હું તો થરથરી ગઈ છું.”

હું સાંભળી રહ્યા. ઘેર અંધારી રાત સરુ થઈ હતી. અમે વડાંમાં હતાં. એ લગલગ ગામની લાગોળ કહેવાય. ત્યાં ઊભાં રહે કંઈ વહે તેમ ન હતું, તેથી ઉવટે મેં કહ્યું: “ચાલો બેન, આપણે, હવે જતાં રહીએ.”

“હા, પણ હવે પેલા મુવાની ધમકાતું શું? અથવા શું કરીશું?”
“ગામમાં તો જવું જ પડશે. એમ એની ધમકાઈથી કરી ગયે કંઈ પાર આવશે? તમે તમારે ઘેર જાઓ; હું તમને મૂકવા આવીશ.”

“ના બાઈ, એમ ન ચાલે, ને તે પણ આજે ને આજે? તમે જોયું ને કે રડ્યો કેવો હમણાં ફૂટી નીકળ્યો હતો? પાછો મુવો આપણી પૂઠે લાગેલો હોય તો?”

“તમારે શું કરવું? આજનો દિવસ કાં તો તમારે ઘેર આવું, કે કાં તો.....” એટલું બોલી હું અચકી ગયો.

“કે કાં તો હું તમારે ઘેર આવું.” તેણે વાક્ય પુરું કર્યું ને બિચેયું.
“હા, ચાલો.”

અમે ચાલવા માંડ્યું. ‘નાનાં પગલાં’ એ આવી, દર્શત કરી મન સાફ કરી અમે બંને મારે ઘેર આવી પહોંચ્યાં. એ વખત રાતનો પૂર્ણ અમલ સરુ થયો હતો.

ઘેર આગ્યો. હવે જ મારી મૂંઝવણ સરુ થઈ હતી. સરુઆતમાં રમણીય હોવા છતાં એ મૂંઝવણ હવે મને ખરેખર સાલતી હતી. સાવિત્રી નેટલી નિર્દોષ અને પવિત્ર આ આમ એકાએક મારા ઘરમાં આવી બેઠી હતી. ઘર ઘણું નાનું હતું ને હું એકલો હતો. આ મારી કમોડીનો વખત હતો. રાત તો મનેતેમ પસાર કરી, પણ સવારમાં તેણે એને ઘેર જવા ચોખ્ખી ના પાડી. એને તો હજી બહારવટીવાનો લાગેો દેખાયા

કરતો હતો । એને મારે આવાપીવાની તથા કપડાંવણા જાગવાની એકદમ મારે કરવી પડી. મૂલે વડો અને બેસનાં લૂગાં ખરીદવાં એ કેટલી ચરમનું કામ ! સવારમાં તેને પૂણપું કે રસ્તામાં એકલી ફરી રીતે આવે ચડી. તેણે ખુલાસો કર્યો, “કાંકારથી સંધાન જોઈ હું સાધાપાંચ વાગે નીકળી. અને એ સોદી ઉપર બીસામો ખાવા બેઠાં. હું જરા કળશીઓ લઈ સોદીની અંદર ઊતરી ને એ અને જુલી ગયાં, ને ચાલ્યા ગયાં; ને હું એકલી પડી ગયું.”

આમ ને આમ એક દિવસ, બે દિવસ ચાલ્યા ગયા. મારી મૂંઝવણ વધતી ગઈ. અને હવે ભોક્તિનિંદાનો ડર લાગ્યો. આવી રીતે ધરમાં બેરી ખૂબી ક્યાં મુધી રહે ? ને એમ સાપનો કારો જાગતી રી રીતે રખાવ ? એ તો કરતી મારી એને ઘેર જવાની વાત કરતી જ ન દોળી. ઉપરે મારે ખૂંદેખૂંદું રહેવું પડ્યું; જીભો લલકરી ! —તેનું નામ લલકરી હતું—“ આમ ને આમ શ્લેષા કદાચ નહિ ! તમે ને મેં થી ચોરી કરી છે કે આમ હતું રહેવું ! ”

“ સારે શું કરવું ? ”

“ તમે તમારે ઘેર જાઓ, ને મને છૂટા કરો. ”

“ એ કેવી રીતે બને ? જહાંવડીઆએ આપણને એક જ ધરમાં રહેવાનો હુકમ કર્યો છે. જુદા પડીએ તો ઇવ ખોઈએ. ”

“ પણ માથે અપવાદ આવે તેનો વિચાર કર્યો ? ”

કાંઈક ખીસીઆણી પડી તે બોલી : “ હા, એ વાત ખરી, પણ શું સાધબેન એકલા ધરમાં નથી રહેતાં ? ”

“ આપણે કાંઈ સાધબેન નથી; ને આપણે કહીએ તે કાંઈ ભેદા માને નહિ. દરે માત્ર એ રસ્તા છે જા તો છૂટા પડવું—કે કાં તો....

“ કે કાં તો—શું ? કેમ અચકરી ગયા ? ”

“ કહું, તમને જોડુ લાગશે ? ”

“ ના, કહો, મને જોડુ નહિ લાગે. ”

“ કા તો છૂટા પડવું કે કા તો ભેમાં રહેવું. ”

“ પણ ભેમાં રહેવાની તો તમે ના કહ્યો છો ને ? ”

“ આવી રીતે નહિ. ”

“સારે વળી કેવી રીતે ?”

“જે રીતે રહેવાય તે રીતે—દુનિયાની ચાલતી રીતે—પરણીને.”

“મેં ક્યારે ના કહી છે ? હું તો ક્યારની એમ કહું છું. પણ તમારા લક્ષમાં ક્યાં વાત આવે છે ?”

આમ વાત નક્કી થઈ. ઊભરેઠમાં નાતજાત સમક્ષ એ કાર્ય થાય નહિ. વળી એ બાઈ કાણુ છે તેની પણ મને ખબર ન હોતી, એટલે છાનાંમાનાં મુંબાઈ જઈ શેઠ ભગવાનદાસ માધવદાસના આશ્રમ નીચે પુનર્જન્મ કરવાનું નક્કી કર્યું. રાતોરાત અમે ડાકોર જઈ ત્યાંથી ટ્રેનમાં બેસી મુંબાઈ ગયાં.

૫

મુંબાઈમાં પુનર્વિવાહના હોલમાં—મદિનાની મુદ પાંચમે અમારું લગ્ન હોયો. થયું. આગેવાન મુધારાવાળા સમક્ષ અમારો દસ્તમેળાપ થયો. પહેલું મંગળ ફરી રહ્યા કે તુર્ત બુદ્ધાની બાંધેલો ને હાથમાં લાલો ઝાંઝેલો એવો એક માણસ હોલમાં દાખલ થયો. તેને જોઈ મારાં તો હાલ્લું ગગડી ગયાં ! બહારવટીઆનો મુખી આમ ત્રીજી વખત અમને સત્તાવવા અણીની વખતે ક્યાંથી ડુટી નીકળ્યો ? અમને જોઈને તેણે લાપચુ કર્યું : “અત્યા આલસ્ય ! વાહ તારી ચતુરાઈ !! તું કહેતો/તો કે તમે પરણ્યાં છો ? એવું જૂઠું બોલી આ બાઈનું ઘરેણું બચાવ્યું, ને કહેતો ગયો કે અમે ભૂટારા જૂઠા. તું જૂઠો કે અમે ? ને પાછું ઘરેણું બચાવવાનાં બદલામાં એ બાઈને આને પરણવા નીકળ્યો છે ? તમને શી શિક્ષા કરવી ?”

અમે બંને લેવાઈ ગયાં, કેમકે એણે ભાલાવાળો હાથ જિંચો કર્યો હતો. અમારાં ઊતરેલાં મોઢાં જોઈ એણે ઊમેર્યું, “હશે, તમે પરણ્યાં ન હોતાં તે હવે પરણ્યાં. ચાલો વિધિ પૂરા કરી નાખો. મારે જવાની ઊતાવળ છે, કેમકે, નહિ તો અહિં તમે અધિકારીઓ બોલાવ્યા છે તે મને—બહારવટીઆને—પકડવાનો આ પ્રસંગ જવા દેશે નહિ.”

અમે ચારે મંગળદેરા પૂરા કર્યા. અને પરણી બીડ્યાં. એક હગ્ગર રૂપીઆ ની નોટ લક્ષ્મીના હાથમાં મૂકીને જતાંજતાં મુખીએ આશીર્વાદ આપ્યો; “લો આ મારો ચાંદલો. રામ રામ. હું જાઉં છું. મારાથી ખંડીશો નહિ.

“દરે દુઃ પ્રશ્ન થયો છું. તમે કામે પરણ્યાં. પછી તમારું જીવન મુશ્કેલી શોભે છે. તમારું નામ છેવાળા કુલજ કહેલ છે, બેન, આવડે !”

અમે કાંઈ પણ જોતાંએ તે પહેલાં તો જેમ આખો દેવ તેમ તે જોનારા માપી મથો.

અમે અમારે મુકામે થયા મુખી જણપર અમનપ્રજાએ ક્યાંથી આવી ચડ્યો અને તેણે અંતરે આ મારે ક્યો એ દુઃ કાંઈ સમજ્યો ન હોતો. મારા મનમાં એ વાત યોજાયા કરતી હતી, તેથી ઘેર પહોંચતાં જ મેં લક્ષ્મીને પૂછ્યું : “બાલી, મુખી વિચિત્ર માણસ જણાય છે તે આખો શું ને મરે શું ? તેણે આપણને કશાના શું ને અંતરે ક્યો એ શું ? માન ન માન પણ કાંઈક વહેમ પડતી વાત છે.”

આ અંતરે તે દસી પડી. આ વિચારવાની વાત હતી, આમાં દસવા જેવું કશું ન હોય. તેથી મેં સલાહ ક્યો : “દસે છે શું ? આમાં મરકરી જેવું શું છે ?”

“પણ તમે ન સમજો.”

“હવે જોઈએ, મારા સમ.”

“તો તારે કદું છું. દલે છૂપાવવા કાંઈ કારણ નથી. એ મુખીને દુઃ ઓળખું છું, કેમકે તેની વહને ને મારે બેનપણા છે; ને મેં જ તેને અદિં તેજાવ્યો હતો.”

એ સાંભળી દુઃ સાક ચર્ચ થયો. તેણે આમળ ચલાવ્યું, “મેં તમને જોયા ત્યારથી જ દુઃ મોહી પડી હતી. કદું, પહેલાં ક્યારે જોયા ?... કાકાએ નાન કરી ત્યારે દુઃ જન્મવા આવી હતી, ને તમે પીરસના દત્તા. તે પહેલાં મેં તમને કદી જોયેલા નહિ ક્યાંકે સરીરે તમે કેવા કામચુતારા સામના દત્તા ? વિચારોની કરચલીઓથી શોભિત મોઢું ને ઊંપસેલું તમારું કપાળ; મસ્તી-ખેર અણઆળી જુખરી આખો; વાકી લાળી ચોટલી, મોઝાં કાનઢેરીમાં, ભરાવદાર, ગુન્ઢાદાર વાકી મૂળ; પાનજી સરીર, માંસલ રનાયુઓ; એ સોથી દુઃ મારું જાન-જાન ગુમાવી બેઠી. જેમજેમ પછી તમને વધારે વાર જોયા તેમતેમ ઉન્માદ વધતો ગયો. મેં તેમ કરીને તમને પરણ્યું એ

નિશ્ચય કર્યો. અને તે વાત મારી જાહેરાતથી કરી. તેજ તેના ધર્મની આર માગી. એ તમારા ઉપર દેખાતે રાખતો અને જે દિવસે તમે હાજર થયા તે દિવસે તેજે શીખવ્યા પ્રમાણે નમારી પાછળ હું આવી લાગી. હું ગાદીએ એટલે ઊભાડે હોયે નમારી સામે લાગી રીતે મોહવાય ? તેથી આવે રસ્તો બેજેબેજે શોધવો પડ્યો.”

હવે મારાથી જાના રહેવાયું નહિ, તેથી વચમાં સવાલ કર્યો, ‘પણ મેં તે વખતે મુખીને એવું કહ્યું હોત કે ‘એ મારી કાણ છે તે બાબત એને જ પૂછો’ તો શું થાત ? પછી તારા કાવતરાનો મેળ કેમ ખાત ?’

“મુશ્કર પાધરો હોય તે સાદાચ કરે જ, ને તમને બૂઝાવી તમારા મોંમાં એવા શબ્દો મૂકાવે જ. આમ થયું હોત તો શું થાત, એ પ્રશ્ન હાલ નથી. તમે જવાબ આપતાં બૂઝ્યા તે પકડાયા—મારી જાનમાં ફર્યા ! એ વાત ઊઘાડી પાડવા મેં મુખીને અહીં બોલાવ્યો. વળી તેજે મદદ કરી. એટલે એ હાજર રહે તો સાઈ. પકડાવવાના હરથી તેને ખિસારાને ચાલ્યું જવું પડ્યું. હીક ચાંદલો કરતો ગયો ! પણ એ ચાંદલા કરતાં પણ મારા કપાળમાં થયેલા નવા ચાંદલાને હું વધારે કિંમતી ગણું છું.”

“હું પણ તને મેળવી મુખી છું. પરંતુ જાણી ! મારાથી તું જાણી તો ખરી. અસલના વારામાં સ્ત્રીઓનાં-કન્યાઓનાં-હરથુ થતાં. આજે તેં પુરૂષવું હરથુ કરી બતાવ્યું છે !”

“તમે પક્ષા છો. તમે પહેલું માઈ હરથુ ક્યું તે બૂલી જાઓ છો. તમે પહેલું માઈ મન હર્યું. એટલે હરથુ કરનાર તમેસ્તો.”

તે મેં કાંઈ જાણી જોઈ ક્યું ન હોતું. તું મારા પર મોહી પડી હતી, તેની મને ક્યાં ખબર હતી ?”

“હરો, પણ મને ઘેર લઈ જનાર પહેલા તમે હતા એ વાત તો ખરીને ?”

“લે, હું હાર્યો ને તું જીતી, થયું ? ફેરા ફરી તું પહેલી બેસી ગઈ હતી, એટલે તું જ જીતવાની.”

કનૈયાલાલ મુનશી

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૮૭]

[કનૈયાલાલ મહેતાલાલ મુનશી, બાલુચના રહીશ ને મુંબઈની હાઈસ્કૂલના ઍડવોકેટ છે. એ સમર્થ ધારાસાસી ને શૈક્ષણિક શાસ્ત્રી છે. મુંબઈની સાહિત્યકાર તરીકે એમણે મહત્તી પ્રાપ્તિ થાપી હરી છે. એ એક અલેક નવલકથાકાર છે. ઉપરાંત નવલિકાઓ, નાટક, નિબંધ, વિવેચન, અવનવિત, સાહિત્યનો ઇતિહાસ વગેરે વગેરે આપણા સાહિત્યના વિવિધ અંગોને એમણે સફળતાથી ખીલ્યા છે.]

‘શકુંતલા અને દુર્વાસા’ને નવું સિસલુ પામેલાં કુવમ્બવલીમાં પાતાના પૂજ્ય વક્તવ્ય પ્રતે કેવી રીતે અને કેટલાં અનાદર ને મિદરમરીથી વર્તે છે ને પરિભ્રમે દુઃખી થાય છે તેનો ચિતાર આપતી સરસ નવલિકા છે. શકુંતલા તે કુલવપૂત્રી અને દુર્વાસા તે તેના કૃષ્ણ સસરા.]

શકુંતલા અને દુર્વાસા

મારા જેવી સામસાળી કાંતો મણી મોઢી હોય છે. મેં અંગ્રેજી શિક્ષે એપ્રિલેએનો અભ્યાસ કર્યો તે પહેલાં હા. વિજનાથ જોડે મારાં લમ્બાં. તે પછી તરત જ પાસ થયા હતા, અને તેમની કુલિ અને વાદ્યાવૃત્તિ જોઈ તેમનો પંથો શોધી વખતમા ધીકરી એવી નવાએ આજ રાખી હતી. જે પછે મારો દાસ તેમના દાસમા મેં સાંધ્યો ત્યારથી તેમણે મારા પર અદ્ભુત જાદુ ચલાવ્યો હોય એમ લાગ્યું. જાણે સોજ વર્ષ થયા, તેમને એજાબતી હોઈ —જાણે પૂર્વજ-મનો મારો માદ સજાયે હોય—તેમ મારાં અવન તેમનામા લમ્બાં થયું.

તરત જ મને સાસરે વળાવી. મારાં ડૉક્ટરના પિતાની સ્થિતિ વૃષ્ટી ગરીબ હતી. તેઓ શુમાસ્તાની નોકરી કરતા હતા, અને તેમની નીમક-હલાલી પર ખુશ થઈ તેમના શેઠે મારા પતિને લણ્યાવ્યા હતા. મારે સાસુનણુંદની ખટખટાટ કંઈ હતી જ નહિ; મારા નાનકડા ઘરની હું જ ગૃહદેવી હતી. મારાં ડૉક્ટર પણ તે વખતે મને જ અંખતા-મને લણાવવામાં, મને મેળવવામાં એજ માનતા; અને હું તો તેમની એટલી લુખી હતી કે પળેપળ તેમના વિના મને ઝેરી લાગતી. પ્રેક્ટિસ પણ સારી ચાલવા માંડી અને અમારા સુખની સીમા દેખાઈ જ નહિ. દિવસ અને રાત અમારી માત્ર સુખમય પળો જ ભાસતી. ફક્ત વાંધો એક જ લાગતો. મારા સસરા ઘડપણને લીધે-ધેર બેઠા. તેમની જૂની રીતો, તેમનું ગમે તેવું અસંસ્કારી બોલવાનું; તેમની જૂની ખણખોદ કરવાની નિરંતર ટેવ. અમારા જીવનતાનમાં બેસુરા ઝણકાર જગાવતાં. આખો દડાડો આ રહી ગયું, પેલું બિઘાડું રહ્યું, લાકડાં છાંટવાના રહી ગયાં ને સાવરણીવહેલી પૂરી થઈ ગઈ. આવાંઆવાં છીંડા કાઢી પજવ-પજવ કરતા. પહેલાં હું જરા રાહ રાખું; પણ મારું મન બેઠેએ તો મારા ડૉક્ટરમાં, એટલે મને થાય કે નક્કામાં આ ડોસા શું કામ પીણ કરતા હશે? પછી સાચું પૂછો તો મેં પણ વહેતું મૂક્યું. એ શું આખો દડાડો? તેમને બડબડ કરવા દીધા. હોય તો મારા ડૉક્ટરને પીણ તેના આગળ ડોસા તો શું?

જીવાનીમાં સુખ મળે પછી છલછલાટનો શો પાર? મારે મન લલો બ્રૂપતિ પણ કંઈ દિસાવમાં ન હોતો. મારા પગ તો ચનગન થઈ રહેતા. સવારે જરા મોડી બિહુ-જેવુંતેવું કામ કરી પછી ગંધુ. અપેરે કંઈ વાંચું ને સાંજે અમે ફરવા જઈએ. મારા ડૉક્ટર પણ મને ને મને જ બેઠે રથા હતા. ડોસા તો વહેલા ખાંચ વાગ્યાના બીડે ને પોતે જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં વાસીદું કાઢે. નોકર વાળે તે તેમને ગમે નહિ! પછી હું તે શું કરું? પછી એ દડાડે પાણીએ નદાય. ને પૂજામાં બેસે તે અપેરે આર વાગે બીડે. અપેરે કંઈ જેવોતેવો દિસાવ લભે, સાંજના

ફનૈયાલાસ મુનશી : શકુંતલા અને કુર્વાસા

૪૫

હાકડી ઝાંઘી ને બહાર જાય, ને છેક રાતે આવે. બીજી બધી રીતે તો ડોસા-સારા પશુ એની છબથી તો તોળા થઈ ગઈ. કંઈ ને 'કંઈ વાંચે તો દબેશા ખરો જ તેમાં એવની પૂજા અને ફરવાનું ને બહુ દુઃખ રેતાં. મારા ડૉક્ટર જમે તેની સાથે જમવાનું મૂકી મારે કમાઈ વાટ જોવી થઈ ત્યારે ડોસાની પૂજા પડે. રાતે ફરીને આવે ત્યાં સુધી મારે બેસી રહેવું થઈ. જમને તો એમ થાય કે ક્યારે આ ડોસા દવે જમારા મુખમાં ખસેલ કરવા રહેશે ? એક વખત તો 'ખર્' પૂછે તો મારાથી એમ બોલાર્હો મધુ' કે "ક્યારે ડોસા મરે ને જમે ફરીએ ?" આવેલો સોના જેવો બોજ બોમવવાનો વખત જાય અને વળી તેમાં આ પંચાત !

આખરે મારા ડૉક્ટરથી પશુ નહિ રહેવાયું. "ડોસા, આ થી ટકટક ? આખો દહાડો પંચાત ? જાનામાના તમે બેસોની ! ક્યાં સુધી બિચારી તમારી વાટ જુએ ? તમારી પૂજા તો બપોરના બાર સુધી ચાલે. ત્યાં સુધી બિચારી બેસી રહે ?" જરા ડૉક્ટર તોછણાઈથી બોલના, પશુ જમને ડોસાની ટેવો લાગતી પશુ એવી છવલેણ કે તે પશુ બિચારા થું કરે ! ડોસા તે વખતે તો કંઈ બોલ્યા નહિ. બીજે દિવસે ડોસા મારી પાસે આબ્યા.

"લટમી ! દીકરા ! આજથી વહેલી જમી લેજો."

"કેમ ?"

"ના બહેન ! મારે આજથી જપ કરવા છે એટલે બહુ મોડું થશે. ક્યાં સુધી વાટ જુએ ?" ડોસાનો અવાજ ક્યામણો હતો. આંખમાં એક અદીઠ અશ્રુ આવી ન્યુ હતું.

"સસગજ"

"બહેન, હું કહું તેમ જા કરની"

હું પશુ કંઈ બોલી નહિ; ચાલો, નિરાન થઈ. જરા મારા હૃદયમાં વિચાર આબ્યો, આવતે સારૂ પાન કાઢીએ તેમ મારા ડૉક્ટરના પિતા કે જેને લાંબે તે કાપવાનપયા, તેને મારે કાઢી મૂકાય ! પશુ મારા.

હાકરે સંદેહ તોળ્યો, “તું જમી લેને, કંઈ નહિ. ત્યાં પચે દિવસે સાથે ખેરી જમીએ.” અને ખેડો. પચે દિવસનો રૂડી ગંધો દડો લીધો. મેં ડોસાને સાડા બાણું કાઢ્યું અને કિપર ગટી ગઝ.

ક્યાં સૂધી મને મેન પડ્યું નહિ. ટેવણ કિપર પહેલી એક ગોપડી લઈ મેં ઊઠાડી. ગોપડી કાલિદાસનું “અભિજ્ઞાનશાકુંતલ” નાટક હતી. પ્રવેશ દુર્વાસાના શાપનો હતો. દુર્વાસના ચિરંજીવી રીયાતી શકુંતલા અતિથિ થઈ આવેલા મુનિ દુર્વાસાનો સત્કાર કરવો જરૂરી બન્યો છે. દુર્વાસા મુરસામાં ખેદરકાર શકુંતલાને શાપ આપે છે:

: શાંતિનીરત :

દેવામૂની જેવ પ્પાને ખતી તું
આતી ઊઘો ના બુઘે આ તપસ્વી?

: વસંતતિલકાવૃત્ત :

બા, દૈશ યાદ પચુ ભૂતી જશે તને એ,
કેરી જ જેમ નિગ કેદમલી કહેલું.

-શકુંતલા કેવી મૂખી? મેં વિચાર ક્યો : આટલી ખેદરકારી માટે કેટલું સોસલું પડ્યું! ધણીએ કાઢી મૂકી; આખરે રડતારડગતાં ધણી મળ્યા. હું હોઈ તો કાંઈ દિવસ એવું ન કરું.

તે દિવસથી ડોસાની તો આડખીતી નીકળી જ ગઈ. એમણે તો ખોલવાનું જ અંધ કરી દીધું. સવારના તે પોતાની મેજે બેઠે, ન્હાય, પૂજા કરે, મેં લાંછી રાખ્યું હોય તે એ વખત જમી લે, મૂંગામૂંગા ઘરમાં પડી રહે. અમારે તો એટલું જ જોઈતું હતું- શી મગ્ગ! શું સુખ! એકમે વખત થયું કે આ વિચારા ડોસા મૂંગામૂંગા ન પડ્યા રહે છે; પચુ મારા સુખની અવધિ આગળ ક્યાં હું એની પીડા કરવા ખેલું? ડોસા જરા સુકાવા માંડ્યા, મેં ધાધું; હોયસ્તો; ધડપણની અવસ્થા છે.

મારો બાળુ આખો ત્યારે જરા ડોસા બોલવા માંડ્યા, મારો બાળુ એવો રૂપાળો અને અસૌક્રિક હતો! પણ જરા રડતો બદ્. ડોસા તો તેને જ ચોંટ્યા. આખો દહાડો નાકે ચક્ષમાં ચઢાવી, જામવતનું ચોથું લપ્પ, તેને દિવ્યકા નાંખ્યા કરે. તેની જોડે માંડા કાઢ્યા કરે. નવી મા એટલે મારામાં અનુભવ ઓછો; પણ પાછી ડોસાએ પંચાત કરવા માંડી. "જેન લક્ષ્મી! બા બાળુ બુખ્યો છે, " "જો બા જરાજર ન્દવરાઓ નથી. " પણ બા વખતે મારા ડોક્ટરે વાન વધવા જ ન દીધી; એક વખત હલી જ નાખ્યું. " ડોસા! એવી મા તે તમે કે એ? " ડોસા પાછા કહેતા નંધ થઇ ગયા.

અમારી દેહરમાં જરા પણ વાંધો આખો નહિ. આખો દિવસ બાળુને ડોસા જ રાખતા. એટલે હું તો નવરી જ. પછી અમે મમે ત્યાં ફરીએ ફરીએ. હું નાટકમાં જાઉં તો પણ ડોસા રાખતા પણ વામતા સુધી નીચું જોઇ દિવ્યકા હલાવ્યા જ કરે.

અમારા સુખમાં ફરી વિધન આવ્યું. રામદાસ ફોજદારની અમારા ગામમાં બદલી થઇ. તે મારા ડોક્ટરનેા જૂનો મિત્ર હતો. ને આખો અને મારી પામેથી ડોક્ટરને આકર્ષી લઇ ગયો. થોડા દિવસમાં ત્રિત્રી સુદ થઇ; દવાખાને પણ મયા વગર તેને ત્યાં ડોક્ટર જતા; સાંજે મને થું કરવું તે સૂત્રયું નહિ જેવું સુખ દવું તેવું દુઃખ આવશે કે થું એવી ધારની લાગી. તેમા બાળુ પણ એવો રડકણો બધા જેવો થઇ ગયો હતો કે મને તો જાણે દેવના ધરની વેદ લાગતો. પણ મેં મારી સદનથીલના જાળવી રાખી કંઇ નહિ એક મહીને, મારા ડોક્ટર પાછા દના તેવા થશે અને મારો સૂર્ય ફરી ઊગશે.

એક દિવસ રાને બે વાગે ડોક્ટરે બારણું ઠોક્યાં-મેં ઊંવાડ્યાં. તેને જોવા ને હું માંડા જેવી થઇ ગઇ. તેના ડોળા ફરિલા દના, કપડું ધુજ વાળાં દનાં ને મોઢામાંથી ચંદિરાની દુર્ગંધ ઊડતી. મને ચક્કર આવ્યાં. અમારું ફરવાનું પણ નંધ થયું; ધીનેધીને રાત્રે પણ મેંડા પેર

આવડા સાચા, મારે હવે તો અપમાન કરવું. મારા ડૉક્ટર વિન મટે પશુ મેન ન હોવું પડવું મારે મેં પાપું હતું કે મેમને પશુ એમના દરે. પણ આ નવોન આનુભવે તો જ અપમાન આપે.

દવે મારા ડૉક્ટર મારી મારે બેઠાના નહિ, બેસના નહિ. અમારું સંગીન, અમારો અપમાન, અમારી નાની રસિકી ગમતો-અયું મયું.

આ મારા સંસ્કારી ભણેલા પતિ? ને તમણના અંદર આગ્યા. મારે હાથ પકડ્યો.....

મેં હાથ તરછેડી નાખ્યો.

“ડૉક્ટર! આ શું? ગાંઠો ઉપર.”

“અલ્લે રં...! ક્યાં...અરે... હાં...” બોલના, જેમતેમ કરના ઉપર ચડ્યા, અને ભૂસ દહને બોંધ પડ્યા. હું બેસી ગઈ, માથે હાથ દબ પોક મૂકી રહી. મારા ડૉક્ટર આ અધોગતિએ! પ્રભુ! પ્રભુ! આજે મહીના થયાં છુએ દયાવેલી બિર્મિઓ વહી. હું કલાક મુઠી રહી:

“મારા પ્રભુ! મેં શું કર્યું?—હું નિર્દોષ લક્ષ્મી!—”

બિચુ જોતાં મારી નજર મારાં પ્રિય પુસ્તકો પર પડી. મારા ડૉક્ટર સાથે શા રસથી હું વાંચતી? મને કમકમાં આગ્યાં. એક એક ચોપડીના સેતેરી અક્ષરો વાંચ્યા : “અભિજ્ઞાનશાકુંતલ.” મારું મન શકુંતલાની દુઃખી સ્થિતિ પર દોડ્યું. દુર્વાસાનો શાપ સાંભર્યો

“હૈયા સૂતી જેહ ધ્યાને બની તું
આવી બિભો ના બુએ આ તપસ્વી?”

જા, દૈશ યાદ પણ ભૂલી જશે તને એ,
કેરી જ જેમ નિજ કેદ વિષે કહેવું.”

મારું પાપ મારી નજર આગળ ખડું થયું. મેં શકુંતલાને મહુલીમાં જોઈ. શકુંતલાનું મોહું મારા જેવું હતું. દર દુર્વાસાને અતિથિરૂપમાં

કાષ્ઠી સાથે આપી જતા જોવા. પણ 'દુર્વાસા'ને મોઢું મારા સસરાજી
જેવું હતું. એક દાષ મારી કું જોઈ થઈ ગઈ. અને જાન થયું.
શકુંતલાના પાપનો મારા ધાર પાપાચાર આપન દિશાન ન દોતો. મેં
મારા મધુની પાછળ માંડી થઈ તેના આપને-તેના હેરાળ થતા આપને-
તેની પદાવસ્થામાં દુઃખ દીધું, મંગા કર્યા, મહીનાના મહીના મુખી તેને
જનનવરની મારફત મર્યા. મારા પ્રભુ એક જાડધી કલાક અમર્યાં જોડી થઈ
હોત, જરા વહેલી જોડી, પાણી ઊંચું મૂકી આપું હોત તો આજે આ કલા
ન આવત. દુર્વાસાના અવંકરે કળેડો મારા કાનમાં અધમર્થ કલા.

હોજળ આજી રાખો. તે દસ મહીનાનો થયો ત્યારથી સસરાજીને જ
ચેંટિયો હતો; અને હોજળ તેમની પાસે જ સતો. કું જોડી, દાષમાં દીવો થઈ
હોજળ જનરી, દીવેલના ત્રીજા દીવા આગળ સસરાજી આજીને દાષમાં લઈ
મેંડા હતા અને અનિવાર્ય મમનાથી તેની સાથું જોઈ રહી દાષથી દિવ્યોગતા
હતા. અને જાન આપ્યું કે આમ જ મારા ડેહરને કાંજેર સસરાજીએ
હંધાવ્યા હશે અને આજે કોણાવું મોઢું કોઈને મથતું નથી. મારી આખ-
માંથી દાહક આસુ પડ્યા.

"સસરાજી !"—

"હેમ જોન ?"

કું શું કહું ! તેમજે ડેહરને આવતા જોવા હતા. મારી સ્થિતિ
જાણી ગયા હતા. એક સબ્દ તે જોવા નહિ. તેમની ક્રમેશની રનેદાળ
રીતે કહ્યું :

"સકળી, જેસ, જોજન ! જરા કીકાને લે," હદી અને આજી
આખી. મેં તેને દાષમાં લીધો અને મને ખીજી રાજ પડી. આટલા
દિવસની જોહરકારીમાં મેં આજી સાથું પણ જોયું ન હોતું. તેનું ચરીર
રહીય થઈ ગયું હતું. ચામડી પણ કાળી પડા થઈ હોય એમ
લાગતું હતું.

"અમર્યાળ આપને કાંઈ મર્મ ને ?"

“ મને એમ લાગે છે, બહેન.”

આખી રાત અમે બેઠાં. પતિની કુચાણે દુઃખી થઈ મેં માથું લાર પછીનું છવન ગાળવા માંડ્યું. મારા સસરાણની ચાકરી કરવા માંડી. નેટલી હું પહેલાં બેઠકાર હતી, તેટલી દવે મેં કાળજી રખવા માંડી. જો જરા ચૂકું તો દુર્વાસાનો શાપ સાંભરતો.

મારા ડૉક્ટરને તો જાણે થેલું જ લાગ્યું. દોષ એમ લાગતું. તેમને મન તો રામદાસ દ્રોજદાર દેવ ! ધીમેધીમે કમાણી પણ થતી ગઈ. બાળુને તપાસવાનું મેં ધણી વખત કહ્યું પણ તેમણે માન્યું નહિ. આખરે એક દડાડો સાંજના બાળુ ધણો માંદો થઈ આવ્યો. તેના હાથપગ થંડા થવા માંડ્યા. ડૉક્ટર ઘરમાં હતાં નહિ તેથી સસરાણ એક બીજા તેમના મિત્ર ડૉક્ટર ઘરમાં હતા તેમને બોલાવી લાવ્યા. બાળુ છેક ગભરાઈ ગયો હતો.

તે ડૉક્ટર આવ્યા. બાળુને જોયો—તે ડોકું ધૂણાવ્યું. મારી છાતી ફાટી ગઈ. માથું નાનું નાજીકકું રસીલું પુલ !

“ ના, કાકા, મને કાંઈ આશા જેવું નથી લાગતું, મને લાગે છે કે એને બરોબર પોપચ નથી મળતું.”

મેં હાથથી કપાળ કૂટ્યું. હાથનાં કર્પા જ હૈયે વાગ્યાં. મેં જતનીએ તેને રજાવાની મારી સ્વાર્થા મઝામાં બધું ભૂલી ભૂખે માર્યો ! હાથ ! મારો બાળુ ! શું કરવું ? અડધે કલાકે બાળુને બોંય પર નાંખ્યો. ને તે મરી ગયો. દુર્વાસાનો શાપ ! અરે ભગવાન ! ધણી ભટકેલ થઈ ગયો; છોકરો મરી ગયો. મેં છાતીમાથું ફૂટી નાખ્યાં. સસરાણ પણ બહુ રડ્યા. ડૉક્ટર તો બદાર ગયા હતા. રાતના બાર વાગ્યા સુધી અમે બેસી રહ્યાં. આખરે નીશામાં લયડતા ડૉક્ટર આવ્યા.

“ ક્યું બે, ” કહી મને હડસેલી.

“ ડૉક્ટર,” ધુસ્કાથી તૂટતે અવાજે મેં કહ્યું : “ બાળુ મરી ગયો ! ”

“હે !” બહેન સ્મૃતિ સમેટતા હોય તેમ તેમણે પ્રયત્ન કર્યો; શુદ્ધિ કાંઈ દેકારે આવી : “શું કહે છે ?”

મારાથી ન રહેવાયું; હું રહી પડી. ડૉક્ટર, ડૉક્ટર, શું, શું, શું, કરો છો ! તમારો ને મારો છોકરો-આશુ-મયો ને આપણે જ પાપે.”

હું તેમને પરસ્પરમાં લઈ ગઈ. કરમાએલા પુષ્પ શો બાળક પડ્યો હતો. સસરાણ પાસે બેસી સાચવના હતા. મારા ડૉક્ટરના હૃદયમાં પિતા પ્રેમ ઊઠ્યો. તેમની આખમાં આસુ આપ્યાં.

“દાવ દાવ ! કેમ મરી ગયો ?”

“કેમ ? મારે પાપે ને તમારે,” મારાથી કયા વિના ના રહેવાયું, “પાંપી માને પ્રેમમાં દીકરાનું જાન ન રહ્યું.” પાંપી પિતા ડૉક્ટર હતા તેમ છતાં કુસંગતિમાં દીકરાને જોવાનું પણ મન ન થયું. “દાવ ! દાવ ! ઓ માગ બાળુ !” કદી મેં ફરી જાતીમાયું કદી કાઢ્યાં.

માગ ડૉક્ટરના મન પર તરંગ ફેરફાર થયો. થોડા મહીનાની સોજાનની બચત ગઈ. અને કેળવણીના ઊંચા સ્વભાવની બિમ્બા પાછી જામરાવવા માડી. મારી પાસે આખા મારા ખર્ચા પર દાવ મૂક્યો.

“લક્ષ્મી ! મને માફ કરજો ! હું જાતજી થયો છું, નહિ ? હું પોતે થયો-તને જુલ્યો. માફ પાપ—”

“ડૉક્ટર ! પાપ બીજું છે,” મેં રડતે બચાવે કહ્યું.

“શું ?”

“સાકુ તમાને છાપ લાગ્યો હતો તેવો જ આપણને પણ લાગ્યો.”

“સાકુ તમા !”

“હા, તેણે અનિયંત્રે અનાદર કર્યો-આપણે—”

“આપણે ?”

“આપણે સસરાણને.”

ડૉક્ટરે જોયું, સમજ્યા, દયામણા થઈ સસરાજી પાસે ગયા-પગે પડ્યા.

“બાપા! મને માફ—”

સસરાજીએ તેમને જોલવા દીધા નહિ.

“જેટા ! શતં જીવો — તમારું જોડું સુખી રહે.”

મારા ડૉક્ટર રડી પડ્યા. રડી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

—નવલિંગાએ.

રામનારાયણ પાઠક

[જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રી રામનારાયણ વિધનાય પાઠક તત્વજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રના વિષયો અંગે ૧૯૦૮ માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં પદ્મશ્રી વર્તમાન હતીને વચા હતા. એલ. એલ. બી. થઇ એમણે સાદરા, મદીરામાં એમ. સી. (હાલ સાબરકાંઠા)માં વગીશ્વરના નો મંથા આદર્યો પણ તે એમ. સી. છાત્ર તેમજ અધ્યાપના ક્ષેત્રમાં આબ્યા. મદ્રાસમાંથી વિદ્યાપીઠમાં શુભરાતીના અધ્યાપક તરીકે તે હાજર થયા અને ત્યારપછી રાજપ્રમરણીય ધિશ્વરપાવણમાં નેશવાસી થઇ આબ્યા પછી પ્રધાનતાએ એ સાહિત્ય અને અધ્યાપનનાં ક્ષેત્ર સંકલ્પતાથી ખેડી રહ્યા છે. કાવ્ય, વિવેચન, નવલિકાઓ, નાટ્યો, કાવ્ય દાસ્ય વગેરે આદ્યોને આપણા સાહિત્યકર્તાઓ એમણે યથા મેળવ્યા છે. ‘મર્યાદા’ માસિકના એ તંત્રી છે અને હાલ અધ્યારા કવેની સ્થાપેલી દિવસી સોશિયલ યુનિવર્સિટીમાં શુભરાતીના અધ્યાપક છે.

એમીએ રામનારાયણજીવ સામાજિક વાતો છે. સમાજમાં દબાવી દીધેલા ને અસ્પૃશ્ય મજાપીતા અનુષ્ઠાનોથી એમી એની બહુ બાગી થી કેટલી બધી લજગી વળુના એની જ સંસ્કારી છે તે આ વર્તમાનો સ્પષ્ટ થાય છે.]

એમી

“અદ્વૈતા, એમને એમ કેટલી દીવાલગીઓ જમણી ! એક બાકસ એ દી તો પોચાલ્ય ” પાનપાન બીટી સગમાવતા મોઢે એક ઉપર એક પાસ દીવાલગીઓ સળગાવી એટલે એમીએ હસ્યું.

“પણ આ જો તે, પવને પ દેવો રાંધા ગયો છે. દીવાસની સળગવાનું નથી દેવો.” ધનિયાએ ફરી ગાંડા કાઢ્યાં.

“લે હું આડું કૂચડું મરું.” ખેમીએ લાજ કાઢવાનો છેલ્લો લાંબો તાવ્યો અને ધનિયાની પાસે જઈ નેના મોઢા આગળ પાવન આપી ધર્યો. ધનિયાની દીવાસળી સળગી, તે વાસ અંદર લે અને મહે તે પ્રમાણે દીવાસળીનો પ્રકાર જગજગત ગવા લાગ્યો. ધનિયો તેની પત્નીના ગુવાન, ભરેલા, ધડેંધણું પણ ઉજાડવડ, મોટી તેજસ્વી આંખોવાળા, નાકે મોટા કાંટો પહેરેલા મુખ સામે જોઈ રહ્યો. ખીડીની લિહત કરતાં તે નવોડાના સૌંદર્યપાનમાં ગરકાવ થઈ ગયો. ખીડી સળગી એટલે ખેમી મૂળ જગોએ ખસવા જતી હતી તેને ધનિયાએ કહ્યું:

“લે મારા સમ, આવી જા તો.”

“ગાંડા ન કાઢય, ગાંડા.” કહી ખેમી મૂળ જગોએ ગઈ.

“તારા સમ, ખેમી, તું મને બહુ વાંચી લાગ્યો.”

“જો હજી એતું એ બોલ. આ આટલા માણસો છે તેતું જાન છે કે નથી?”

“એ એમના ખાવામાં પડ્યાં છે. આપણા સાત્રું કાણુ જોવા એકું છે?” ક્યાં નવપરિણીત દંપતી આવી માન્યતા નથી સેવતાં ?

આજે ધનિયાના ઘરાક એક વાણિયાને ત્યાં નાત જમતી હતી એટલે બન્ને જણાં સારા જમણીની ખુશાલીમાં જાનરૂનાં પગથિયા પર બેઠાંબેઠાં એકાંત ગોળી કરતાં હતાં. નાતમાં વાઘરી પડતાં અટકાવવા શેઠે તેને ત્યાં બેસાડ્યો હતો. બન્નેએ થોડા દિવસ ઉપર લગ્ન વખતે પહેરેલાં કપડાં પહેર્યાં હતા. ધનિયાએ ઉપર ફટકો, નીચે અતલસતુ જાકીટ, અને પગમાં મોજાં પહેર્યાં હતાં. ખેમીએ એક સુવાસણ શેઠાણી ગૂંજરી ગયલી તેતું રમસાનમાં કાઢી નાખેલું રેઝમી વસ્ત્ર પહેર્યું હતું.

ધનિયો ખીડીની એક ફૂંક લઇને બોલ્યો : “ખેમી, તારી માએ ગમે તે માણુ હોત તો તે આપીને પણ હું તને પરણત.”

"પણ મારી માએ કે દારૂ નારી પાસેથી પણ ને લીધી છે ?
હું તો કોલ્ટી નારા ધરમાં બેતી આવી છું. મારી માએ તો બામણ
જેવો વીવા કર્યો છે."

"તારી મા તો બહુ બહુ માનુષ, પણ તું કેમ જાણે કર્યો
આંદોળી જુદી નીકળી."

"મે વળી, મેં તારે છુ બમણું છે ?"

"જો ને, પરણ્યાપરણ્યાં કેટલાક માણા કર્યા ? દારૂ ન પીએ, ને
માણુ ન કાઢે, ને દાખ ન લેવાડે તો પરણું, નાંક તો ન પરણું, ને દારૂ દી
એણું કરે તો એને કોમો મેલીને દાણી જાળું, આમ તે માય ?"

"ન કમમ માય ? એ દારૂ પીને આવે ને પીમામસ્તી કરે, ને ન
બોલવાનું બોમે, એ મારાથી ન અમાય જો. એ માર આજ રહે એ બીજા."

ધનિયો બેમીના કાલ અને પ્રતાપ આમળ ધીમે પડી મરે. "કોઈ મે,
પણ હું કર્યા પીવા જાઉં છું તે તું આમ ચઢીચઢીને બોલે છે ? મારે તો
મરે તેમ માય પણ તને પરણવું છું. તું નાની હતી, ને માઠી વાળીને
તારી મા સાથે વાળવા નીકળતી ત્યારની મને બહુ મમતી. તું આ માઠી
વાળતાં કર્યા સીખી, બેમી ?" ધનિયાએ બેમીની છાતી ઉપર વળેલી ગાંઠને
સ્પર્શ કર્યો.

"પડધરીમા તો બધી ન બામણીકે કામ કરતી વખતે એમ માઠી
વાળે." બેમીની મા મૂળ કાઠિયાવાડમા પડધરીની રહેવાસી હતી. કુકાળના
વરસમા બેમીને લઇને તે જાડી રહેવા આવી હતી. "પણ છે ધનિયા ! એ
ચા સાચ તમે દારૂ પીતા હશો ? દારૂમા તે જા છે એવું ? તું તો કહેતો'તો
ને કે દારૂ તો કડવો લાગે."

"બેમી, કાક દી ગમે નાંક, તે દારૂ પીવા જાએ. બહુ માડી મવા
હોયએ ને કાક ગમે નાંક ત્યારે પીયે ત્યારે સાચ મમ જાય."

વિદ્યાર્થી એ દી રૂંડેલા પુસ્તકો અને ફરી નીચેના રેલવાણને બેઠે અને
અંજાણમાં જી રૂંડેલા પુસ્તકો અને ફરી નીચેના રેલવાણને બેઠે અને
ફરી નીચેના રેલવાણને બેઠે અને ફરી નીચેના રેલવાણને બેઠે અને

જેમકે હું નથી જોઈ શકું છું તેમજ મારા મનમાં આવી શકે તેમજ
પરથી અને મને આવી શકે તેમજ મારા મનમાં આવી શકે તેમજ

વિદ્યાર્થી કહ્યું "તે મારા મનમાં આવી શકે તેમજ મારા મનમાં
આવી શકે તેમજ મારા મનમાં આવી શકે તેમજ મારા મનમાં

એટલામાં નાનકડા કામદાર થયા એક દુકાનમાં જઈને પૂછ્યું તેને
એક વાત આમણુ અને તેને મારા મનમાં આવી શકે તેમજ
તેને પાસમાંથી પૂછ્યું આમણુ, આમણુ અને આમણુ અને તેને
આમણુ તેને પૂછ્યું આમણુ, આમણુ અને આમણુ અને તેને
આમણુ તેને પૂછ્યું આમણુ, આમણુ અને આમણુ અને તેને
આમણુ તેને પૂછ્યું આમણુ, આમણુ અને આમણુ અને તેને

ધનિયા ઝિમીને પાનું જ માફ સાચું, તેમના મનમાં જાણ પડ્યો.
તેમનો જાણ વિચારમાંથી ગયો, અને કશું જાણ્યા વિના તેની સાચતા મંડિયાં.
ક્યાં જ્યાં એ નકલ નહોતું, પણ એમી, ત્યજાઈને કીતિ, કંઈક મનને
વિનોદ મળે તેવાં દરેકો નરક જવાની પ્રેરણાથી સીંગામર કપર સાચતા જાણી.
ધનિયાને વધારે માફ સાચું હતું. એમી તેને આશ્વાસન આપવા જાણી.
ધનિયાથી ત્યાં ન જાણ્યા તે આટલી વારે અહાં જાણ્યો: "કુનર્મ દાંકવાનું
કામ તો થાંવનનું હતું, તેમા મારા પર આ સાદ આટલાં વાનાં ક્યાં?"
વળી એમીએ આશ્વાસન આપ્યું. ધનિયાએ તેના મનમાં જે ખડું દુઃખ
હતું તે કહ્યું: "ખીમ્મું કાંઈ નહિ. તારા દેખનાં એ એવું જાણી ગયો એ
મારાથી નથી ખમાતું."

એમી ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ. પોતે ધનિયાને વાતે અજાણ્યો, અને
નધારે અપમાન ધનિયાનું થયું, એનો અન્યાય એને ખૂંચવા જાણ્યો. ધનિયા
ગંભીર થઈ મુંગામૂંગો ચાલતો હતો તેથી તેનો છવ કળાએ કળાએકપાતો

દતો રસ્તે ચાલતાં શાવખડને પીકે જવાનો રસ્તો બાળ્યો. બેમીને માઠ બાળ્યું કે ધનિયાને ગમતું નથી ત્યારે દારૂ પીવાથી સારું થાય છે. સૌસુલભ કામગીરીથી તેણે છેડેથી ચરમો રૂપિયો છાકીને ધનિયાને આપતાં કહ્યું : “દવે એમ ક્યાં સુધી મૂંગો રહીય. જા પલેથી દારૂ પી આવ. અંદ પાછો આવજો. દું અહીં જામી છું.” ધનિયો ખુશી ચતોચતો એકદમ મયો.

બેમી રાત્રી જોતી જામી હતી. પોતે દારૂ ન પીવાની ચરત કરાવી હતી અને પોતે જ દારૂ પીવાના પેસા આપ્યા તે ઠીક ન કહ્યું એમ તેને શંકા થવા લાગી. એટલામાં ધનિયો દરખાતો દરખાતો આવ્યો, અને કહેવા લાગ્યો : “બેમી, જો દવે મને ઠીક થઈ ગયું. દું ન દોતો કહેતો કે દારૂથી મને ઠીક થઈ જાય છે ?” બેમીએ કહ્યું : “દવે એ વાત મેંય. પણ, ખચરદાર, જો બીજીવાર કાંઈ હી પીધો તો ! ધરમાંથી કાઢી મૂકાય.”

“ના બેમી, કાંઈ દિન ન પીકું, તું મને બહુ ગમે છે દવે વાણિયાની નાત જવાનમમાં મધ. દું દારૂ પીકું છું પણ મને કાંઈ હી ચડતો નથી. જો અત્યારે પણ મારા બોલવામા કેર પડે છે ? તું તો અમથી મારાથી ડરે છે. મને તેવો દારૂ પીકું તો મેં તને ન મારું. તું મને ફેટથી વાધી લાગે છે...” વગેરે બગડતો બગડતો ધનિયો ચાલવા લાગ્યો. બેમી મૂંગીમૂંગી તેને લાંબને જા બધા બનાવો હિપર વિચાર કરતી કરતી ધેર મધ.

સાંજને પહોંચ, જે માઠડો હિપર ધનિયો અમદાવાદમા મોટી પડ્યો હતો તે માઠડો વળી બેમી વાળે છે પણ અત્યારે તે અમદાવાદમાં નથી, અત્યારે તેની પાસે ધનિયો નથી હાથક માસ હિપર તેણે બંનેને છેડ્યાં છે. હિપરના બનાવ પછી, દારૂ ન પીવાની લમની ચરત જ્યાં. હાંધક બેમી સ્વન કરી લેશે એવા વિચારથી, કમક ચગન પાગલો એ બેરી આમળ નમળાઈ બનાવવા નેપું લાગવાથી, કમક પોતાને દારૂ ચડતો નથી એવા પીનારના સામાન્ય ભિન્નભિન્નતાથી, કમક ખરાબ મોળવથી, તે દારૂ પીવા લાગ્યો હતો બેમીએ તેને બળીવાર ધમકાવ્યો, તિગ્રકામો, મેશીને નાસી જવાની ધમકાવી આપી પણ ધનિયાએ તે બોલી આવી ગજારી

કરે છે ? અમે અમારા ઉપરીનું માન રાખીએ છીએ તે જોતી નથી ? સામે જવાળ આપે છે ? ”

“ પણ ભાઈશાળ...”

“ અસ કર હવે અકળકાટ ન કર. અમારે ખીચું કામ છે. આમાં અંગૂઠો પાડી આપ એટલે પગાર આપું.” તેણે પાસેના એટલા પર પતક મૂક્યું. પહેલાં મંગીએ અંગૂઠો પાડી આપો એટલે તેણે ખેમીને અંગૂઠો પાડવા કહ્યું.

“ પહેલાં મને પગાર આપો, પછી અંગૂઠો પાડું.”

“ શું તું શાહુકાર અને સરકાર ચોર ? સરકારી નિયમ પ્રમાણે થશે. પહેલાં અંગૂઠો આપ પછી પગાર મળશે.”

“ ત્યારે હ્યો આ અંગૂઠો” કહી અંગૂઠો પરશોતમને જતાવી ખેમીએ અંગૂઠો પાડી આપ્યો. પરશોતમે એ જોયું ખડું પણ તેને આ ચીડાવાનો સમય ન હોતો. અન્નેના પગારમાંથી અરધોઅરધો રૂપીઓ કાપી બાંધીના સાડા નવ નવ રૂપીઆ તેણે નીચે નાંખ્યા. મંગીએ પોતાના પૈસા લઈ લીધા. ખેમીએ કહ્યું, “ મને પૂરા પૈસા આપો તો લઈશ, નહિ તો નહિ લઉં.”

“ ન લે તો લેને પડ્યા બોંય. પર. હું તો જાઉં છું.” તે ચાલવા જતો હતો ત્યાં ખેમીએ લાંબો સાવરણો સામી લીંતે અટકાવી તેનો રસ્તો રોક્યો. “ એમ તે કેમ જવાશે ? ”

એટલામાં ખીજ જિલ્લાનાં ભંગી આવ્યાં. પરશોતમે જોયું કે ખેમી સાથે પોતે ફાવશે નહિ અને ખીજ ભંગી આગળ તે હલકો પડશે. તેણે ટૂંકું કરવા કહ્યું, “ લે તારા પૈસા, પેલો અરધો પાછો લાવ.” “ પહેલાં રૂપીઓ આપો એટલે આપું.”

પરશોતમે રૂપીઓ નીચે ફેંક્યો એટલે ખેમીએ સાવરણો લઈ લીધો અને રૂપીઓ નીચે નમી લેવા માંડ્યો. પરશોતમે ફરી નીચે પડેલો અરધો માંગ્યો.

બેમી તો રહે અખડાવીને બેવા ઘે. " બીજા સામું બેનીગેતી
તે રૂપીએ અખડાવવા લાગી.

પરશોતમે ફરી અરધો માગ્યો.

" મને તો નથી જડતો " કહી બેમી ચાલવા લાગી. પરશોતમે
નીચાં નખી ધૂગમાંથી તે અરધો લેવા પડ્યો.

આને ભાંગીઆને બેમી મટે આશ્ચર્ય સાથે માન થયું. તેણે ગીત
લિપાયું અને બધાં ભાંગી માવઃ લાગ્યા:

"ઓરો આખને કેસલા, તારો ઓસસો કૂટુંઃ
ઓરો આખને કેસલા, તને પાટુએ પીટુંઃ
ઓરો આખને કેસલા, તને ધોડણે લીટુંઃ
ઓરો આખને કેસલા, તારે પુંછડે લોલુંઃ"

રસ્તે ચાલનાં માણસો અને રેલ્વેનેથી આવતાં ઊનારો આ વિચિત્ર
ગીત સાંભળવા બિનાં રહેનાં હતાં. એટલામાં એક અવાજ આગ્યો.

" બહી બેમી, આમ તો આવ્ય. "

બેમી નરન માતી બધ પડી, બિલી રહી ગઇ, અવાજ આગ્યો તે
શરીર તોણે બેધું અને તે તરફ ચાલી મઠ.

તેની સામું તેને બેલાવવા આવી હતી.

ધનિયો અને બેમીના પહેલા ત્રણ દિવસો અકથ આનંદમાં અને
આવાપીવામાં ગયા. ચોથે દિવસે રાત્રે ધનિયો અને બેમી વાતો કરવા
બેઠાં. નાંડપાડમાં બેમી કેમ રહેતી, તેના ગીતો, તેની બીજા ભાંગીઓ
સાંધેતી મંમતો બધું સાંભળીને ધનિયો બેઠ્યો. " બેમી, તું કંઈ દેવાની
તો ખરી હો. મને ખરી મમતું ન હોતું ને તું ત્યાં મળ કરતી હતી. "

" મને મ મમતું ન હોતું, પણ તે બેલાવી નહિં ત્યાં સુધી મારાથો
કેમ અવાપ રૂ "

શંકરપ્રસાદ રાવલ

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રી શંકરપ્રસાદ જનનજાત રાવલ, મહીકાંઠા એજન્સી (હાલની સાબરકાંઠા એજન્સી)ના ડહોડા-વડોદરા મામના રહીશ, હાલ મુંબાઈમાં, સાહિત્યકાર અને શિક્ષક છે. વિવેચન, ગ્રામ્ય નવલિકા, જીવનચરિત, સંશોધન વગેરેવગેરે એમના પ્રિય વિષય છે અને એમના સાહિત્યાદર્શનું અવિરત સેવન કરવામાં એ વર્ષોથી કર્તવ્યશીલ રહ્યા છે. એમની સાહિત્યકૃતિઓની સંખ્યા મોટી છે

‘હંસાવલી’ એ મુંબઈનું જાસકૃત ‘હંસાવલીવિક્રમ-ચર્ચિતવિવાદ’ નામક વાર્તામંજરી સાર છે. શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવલે આપણી જુજી ગુજરાતીમાં સંખ્યાપક્ષ આ કાવ્યને સંશોધનું છે. જુજીના ગુજરાતીઓમાં કવી વાર્તાઓ પ્રચલિત ને પ્રિય હતી તેનો ગામક ખ્યાલ આ વાર્તાસાર જરૂર આપશે, એમાં આપણા ગુજરાતનાં ન માત્રવાર્તા પ્રાચીન કવિનાં મરત સામાજિક વિદ્યા છે તદરથ.]

હંસાવલી

મુંબઈનાં વિવિધ વર્ગનાં ગાયિકાઓનાં વિદ્યાર્થીય દર્શનધરાજ રાવલે કરેલ. હંસાવલીનાં ગાયિકાઓ તરફ આવાંતીનમરી સર્વ પ્રકારનાં સંસ્કારોની સમૃદ્ધિ હતી. માત્ર એક દિવસ સુધા કારીને જિવાલે કરેલ સંસ્કારોનાં સુસંગતતાને વિક્રમવર્ણન ત્યાં આપ્યો. પોતાના પરાક્રમ અને અર્થ સમાધાને પેલે પાઈ કાવ્યાતી સ્તંભને, અને તે સ્તંભને સ્તંભને સ્તંભને પ્રતિષ્ઠા કરી. આવી પુણ્ય સ્તંભી

મદારાજાએ બોલું ધકું અને તે સ્વીકારવા એમનો પ્રધાન રાજપાલ
 જીતો થયો. પશ્ચિની-શોધી કાઢીને સાત જ દિવસમાં પાછા આવવાની
 પ્રધાને ખાતરી આપી. જોઇતી સપ્તસામગ્રી લઇ પ્રધાને પ્રસ્થાન કર્યું.
 અનેક પ્રદેશો ખૂંદતો ખૂંદતો તે ગુજરાતના ખંભાતનાંદરે જઈ ચડ્યો.
 ખંભાતમાં પ્રવેશ કરતાં જ સુભ સકુન જાણે આપતી હોય
 તેમ ત્યાંની માણસ સામી મળી. ખજાનનો રાજા જ્યેષ્ઠરાય અને
 લક્ષ્મણરાય હરી તેનો પ્રધાન હતો. માલસુ અવંતીના અતિથિને
 લક્ષ્મણરાયને ઘેર લઇ ગઇ. લક્ષ્મણરાયની પત્ની હાંસાવતીએ
 રાજપ્રધાનને આવકાર આપ્યો. ને તેના આમમનનું કારણ પૂછી તે વધિક
 થઇ. ખંભાતપ્રધાન ઘેર આવ્યો. ને જન્મે પ્રધાનો અરસપરસ મળ્યા.
 ખંભાતની રાજકુમારીનું માથું કરવા રાજપાને લક્ષ્મણને કહ્યું અને
 રાજાને ખબર કરવા વીનતી હતી. વિક્રમ જેવા રાજાધિરાજના પુત્ર માટે
 પેતાની પશ્ચિનીગજકુમારીની મામણીથી ગ્રાજકસન રાજાને આનંદ થયો.
 એક મહીનાની અવધ નહોતી થઇ. એટલામાં વિક્રમચરિત્ર પરજુવા મટે
 નહીં આવે તો પછી પોતાની પગથરા યોગ્ય પુત્રોનો વિવાહ હોમ મજારી.

પ્રસાદમાં ખજાન આવના આવતાં પ્રધાનને અડી વધે ને
 સાત દિવસ થયા. ને જીતાવજો. અરની મયો પશુ જલ્દ જ વખત
 ગૂમાવવા મટે વિક્રમરાજના કેલનો પાત્ર થયો. એને નોકરીમાંથી છૂટા
 કરવામાં આવ્યો. રાજપાલનો પ્રસાદમ અને મદેનત ખરખાદ થવાથી
 એ નીરાસ થઈ ગયો. મદારાજાએ એનું કંઈ જ સલામતવા ચોખ્ખી-
 ચટ ના પાડી.

એને માટે હવે એક જ ઉપાય ગ્યો. એ વિક્રમચરિત્ર પાસે મયો.
 પશ્ચિનીની શોધમાં મયેલા પોતાના અપાર મમની અને યગ્યચતુના
 આગ્રુ પ્રસાદની દુઃખતાનાં તેજે કુમારને સખેદ સંભળાવી. છેવટે પશ્ચિની
 શોધવામાં દુઃસજ થયો. પારે અવંતી આવતાં માઈ સર્વ કિંમત વળ્યું. મારુ
 દુઃખનો હવે પાર નથી. પણ પશ્ચિનીના કારોભાર વખાણુ કરીને

રાજાપામે હિન્દી રાજકુમારને હુસાના કામગીરી સંભાળીને સ્વેચ્છાએ પ્રેમમુગ્ધ કર્યો.

રાજકુમાર હુસાપામે ગયો. એના મુખરશોન કરી તે ૧૪ મહિના સુધી ગેલી પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના પગનચેથી મગજાજી પેટા કાઢી એ સવાર થયો અને ખાંભાન તરફ નાચાકોતીય ચેપડી ગયો.

ખીલ નરકથી આવય પીતી ગયે દની નેથી ખાંભાનગાળએ હુસાના વિવાદ કોનોજના સગદ મંગલરાયના પુત્ર ભીમકુમાર સાથે નક્કી કરી દીધા અને જ્ઞાન નેગરી. કોનોજની જ્ઞાનની ખાંભાન આવી પહોંચવાની તૈયારી દની. વિક્રમચરિત્રને ખાંભાનમાં પ્રવેશતાં પેલી માળખુ મળી. તે તેને લીલાવતી પાસે લઈ ગય. મુખરાજકુમાર માટે જમવાની તૈયારીઓ ગઈ ગઈ પણ એને તો હુસાને મળ્યા વિના જમવાની આપડી દતી. પ્રધાન અને પ્રધાનપત્ની જાને મૂંઝાયાં. દવે શું કરવું? હુસા પરણીને દમેશની સાસરે જશે માટે રાજાને પીનતી કરી પોતાને ઘેર તેને જમવાનું આમંત્રણ કરવા લીલાએ પ્રધાન સાથે કહેરાગ્યું. લગનની વંધોમાં ખીજે જમવા જવા રાજકુમારને નર્સો મોકલ્યું એમ કરી પહેલાં તો રાજાએ આનાકાની કરી. પણ પ્રધાનના આગ્રહને હિન્દી માન આપવામાં આવ્યું. રસોઈ તૈયાર થઈ. રાજપુત્રી પ્રધાનને ચેદ ગઈ અને લીલાવતીએ તેને યુક્તિથી વિક્રમચરિત્ર સાથે મેળવી દીધી. બન્ને એકબીજામાં પ્રેમસુખ્ય થયાં. રાજકુમાર હુસાની સાથે જમ્યો. બન્ને વચ્ચે કાલ, નિશ્ચય ને સંકેત થયા. હુસાએ કહ્યું:—

‘x x ટોડિ રંદિજ્યો આવી સહી.

એક જમાડિ ખીજે વરિ, તેહેનો પિંડ તે પાપિ ભરિ.

પુરુષ દૂધનિ જાઈ દલી તે સમ તેહેનિ લાગી વલી.’

કોનોજની જ્ઞાન આવી ગઈ. વાગતુંગાજતું જ્ઞાનનું સાજનમંડળ માંડવે.ગયું. સાંજનો વખત થયો. રાજકુમાર ગંગાજળ પલાણીને રાજ મહેલની પાસે ગયો. હુસાને નીચે આવતાં વાર થઈ. રાજકુમારે ગદમ

પાણી કીધાને વિચાર કરી ત્યાં જોડેલા એક પાણીને ઘોડીવાર ઘોડો
પણી પશુ જોડેલામાં તો હાંસી નીચે જીવરી આવી ઘોડો ચડી મળે અને
પાણીને ઘોડો પૂરવાટ ખારી મૂક્યો.

કેનેજનો વાળકુમાર પોંચાયો. પશુ નેને પરજુવા ડાકુ આવે! એક
ધમી હાંસીને આમે આવી ને ખખર ક્યાં રે હાંસીને તો ડાકુ વીર
સહાયો! સમનમાં આવી પડેલા અણપાવાં વિધિ કારે ખોખલ
જયેમ્મું. જયે હો હો યાત્ર પડી

એમાં ને જોડેલા હાંસી ને પાણી રતોવાઇ આમળ ને આમળ
એક વિચારમાં આપ્યાં જાય છે અંજાનમાં વિદ્યમયરિત આપાદ જની મયો.
ઘોડીવારમાં સહેનરમળે આપ્યાં તો હાંસી ને ઘોડો જાનેમાંથી ડાકુ
પણે નહીં! કેનેજનો વાળકુમાર પશુ જની મયો. હાંસીએ રસતે પાણીને
જીભાળું ઉપર જીભાળું પૂજવા માડ્યા. પશુ તેની આમળ પાણીનું ક્યાં
મુખી મળ્યું? એ તો કડો જ મળે મયો હતો. ઉતર ન મળતાં હાંસી
જમરામ. એને કંઈક પડેમ આપ્યો. સવાર થયું ને પાણીએ ખરી
વધોત્તર મંદેર કરી જનુમાન કરી. હાંસીનાં દુઃખ ને નીરાકારો હવે ઊંડો
સેવો નહીં.

વિદ્યમયરિત મયો પર પુરુષને અને તે પશુ સુધયમને દાયા'હાંસી
પડી. હવે તો ઉપાય ન પરતાવો યાય છે, પશુ હવે શું? કમનો દોષ
ઘોડીઘોડી આગળના નુખ ને વસમી પીતકો વાદ કરીકરી અનાય રાજ્ય
એધારી સાતીશદ રડવા લાગ્યાં.

‘રુદન કરી ઊમ્મસિ ઊર, મદાનદી જિમ આપિ પૂર !
નવલિ નીર ન માઈ ખરુ, અરે દેવ ! દવિ કિમ કરું ?

X X X

પર વંસહ કા દ અવનરી ! વિદ્યમયરિત કા દ અનુસરી !
કાં મિ મદિવરસુખ પરદયું ? અરે દેવ ! દવિ રયું કરું ?

પણિમાંથી લૂંટા નીચેથી પાણી રાત નીચે પડે એ કરતાં મેં એ ગળથી લે પાટ પડવા મોકલે; રાત પાટ ફીલે એ ગળથી લે છે આણંત.

એક ગામ આપણું, તે પાણીને કાઢે એ ગળથી લેવડે, આપણે શું આપણું ? દને ગનાર નમ્મ ચાલે ગમ, મન મણી મળી મળે મળે, જરા મને કહેશે કે આ પોતાનો અસનાર કામ મળે ? આપણે દને ગળી મેં આપણી કામના કરી લીધી, લૂંટા કરીથી કામના પૂરીને સરલ રવરે ગાઢ વિલાપ કરવા લાગી :

‘દે ! દે ! દે ! નિ રૂપું કરું ? આગ કું નાંખ્યાં દે ? રાત ?
કનક સોદાખૂં રે કાગલિ ! માખિકમ મીનીનિ કાલિ !
ઠકન કરે રે લૂંટાગની !

X X X
નિર્મલ કુલમાં દું ગાપની, કમિં દીધી ગાપગટિ;
સ્પાંર્યાં દુઃખ રે મઝ સાંભરિ, દંમડા દવિ સિ ન કાટિ ? ઠકન.

X X X
મૂઝ મુખ માડી નીદાલતાં, કદિતાં દું અરીસોભાગ;
પુરૂષ પનોતો દે પામસિ જોદનું દોષિ રે ભાગિ ! ઠકન.

X X X
વર વરામે રે જો મલિ, સાંભલિ લખમણ ! વાત;
અમ્હ ધરિ આવી રહેજો નહિ તો આપું સવલી ગુજરાતિ.—ઠકન—

X X X
વિષયારૂપી રે શાકિની ? દજી ય ન મૂકિ રે પૂઠી ?
નેહ લગાડો રે નાહચું, દવિ કિમ કિજિ રે તૂટી ?—ઠકન—

X X X

મદિયર મેરેલી નીચરી, કાંઈ ન કંઈ જે કાજ ?

પુત્રો ન ખાધી, દાણિ બધી, કાચંબક કાગી જે કાજ.—૧૬૧.

દિસદું બિદું જે નાનનિ, માર્ગિ કુબિ ભાગી જે કાજ,

મંચી બિદા જે ખજ થાગી, ખવજુ લામું જે કાજ !—૧૬૨.

પંથની થાગી હેવટ હલે છે : કમં કં જે ને દોષ. એણે દેખું દેહું
દેખું અને પીઠજ માખી જે દુઃખ પાળ્યા સુખ આવશે જ આવશે.

દ્વાંસાએ મુકિત કરી ભાગ દંડા બાપી પાળાને મામમઃ આવાનું
ખગિદવા મોકલ્યો. એ મોયો કે પોને પુરુષવેષ 'લકષ્મી' લીધી. એ મામલસને પત્રે
પડી ભવેભવે વિક્રમચારિત્રને જ કરનાર થાયો. સુર્યોદય જોઈ એણે પૂરું
દિસા બહી મંમાથમુનાના કાનમ તરફ પવનવેગી થોડો મારી મૂક્યો.

એચાર દિવસ વીત્યા. એક બપોર મદાવન બાબુ. રાત્રિ પડી.
એક વડના થડ આગળ ઊતરી પડી દંસા વિભામ લેવા બેઠી.

વા ઉપર એક મરુડપંખી રહે છે. તેના ચાર પુત્રો ચાર દિશામાં
પ્રવાસે જાય છે અને પાછા બાપી દરેક દિશાનો ઇતિહાસ પોતાના પિતાને
કહે છે. તે રાતે બધા જ પુત્રો એક સામદા ઘેર આવ્યા હતા.

હિન્દુશી જાજ આવનાર મરુડપુત્રે વિક્રમચારિત્રના ને પુનવિજેગી
સંતવતીરાણીના કુમાર વિક્રમચારિત્રની ગૂંમ થવાની દુઃખદ વાર્તા કહી.
સંતવન કરવા વિક્રમે બધે શોધાશોધ કરાવી. પણ કંઈ જ ન વળ્યું.
રાણી સાથે બધો રજવાસ રદન કરવા લાગ્યો. એક ઘાઠણે બાપી
રાણીને પુત્રવિયોગ દુઃક થા માટે સકિતપૂર્ણ કરવાની બાધામણુ કરી.
રાણીએ અનકન મન લીધું છે અને તે સકિતપૂર્ણમાં શોધાઈ મળે છે.

બીજે મરુડપુત્ર-જે પશ્ચિમ ગુજરાત તરફથી-અંબાન તરફથી-
આવ્યો હતો તે-એણે : પિતાજી ! એક અસંભવ વાત બની મઠ છે.
અંબાનના અંબકસનરાજની કુંવરી માટે દેનોજથી ભાગકાબેર જન

આવી હતી. લીમકરાય આવી માલ્યરામાં બેઠા અને કન્યાની પધરામણી થવાની હતી એટલામાં તો કાષ્ઠએ એ જ કન્યાનું હરણ કર્યું. કન્યાને બદલે કાષ્ઠ દાસી પરણવા આવી. કન્યા ગૂમ થયાથી બન્ને પક્ષમાં હાહાકાર થયો. કન્યાની બધે બહુ શોધ કરવામાં આવી, પણ પત્તો જ લાગતો નથી. પરણવા આવનાર બિચારો બની જવાથી આશાભંગ થઈ ગયો છે. એને વીલે મોંએ પાછા કંતોજ દેવે જવું નથી. કન્યાના ભારે વિરહનો માર્ગો એ બનતી છૂટા પડી કહી નીકળી ગયો છે અને તેનો પણ પત્તો નથી. વર વગરની બન કંતોજ પાછી ફરી છે.

ગરુડનો ત્રીજો પુત્ર કંતોજ લણીયા આવ્યો હતો. મંગલસેન રાજાનો પુત્ર લીમક જન લઈ ખંભાત ગયો ત્યાં કન્યાનું અચિંત્ય હરણ થયું. જાનૈયા વરે વગર ડાઘુ જેવા પાછા આવ્યા છે ને રાજાના શોકનો પાર રહ્યો નથી. રાજા પુત્રવિરહના શોકથી મૂરવા લાગ્યો છે. એક પુરોહિતે તેને ત્રણ દિવસનું અશોકત્રત લેવાનું કહેવાથી એણે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા છે.

ચોથો ગરુડપુત્ર-જે ગંગાયમુનાના સંગમ ઉપર પ્રયાગરાજ જઈ આવ્યો હતો તે-ખોદ્યો : પ્રયાગરાજ જેવું પૃથ્વીતટ પર કાષ્ઠ તીર્થ નથી. એ સ્વર્ગની વાટ જેવું છે. ત્યાંનો રાજા વૃષ્ઠ હોવા છતાં ને તેના સુખનો પાર ન હોવા છતાં અપુત્ર છે. પુત્ર વગરના પિતાના દુઃખની શી વાત કરવી? રાજા અંતે કંટાળી રાજ્ય ત્યાગી ત્રિવેણી જઈને કરવત મૂકાવવા તૈયાર થયો. એ કરવત મૂકાવે છે ત્યાં તો આકાશવાણી થઈ : “શા માટે તમે ખાલી તમારા જીવની હત્યાનું પાપ વહેંચો છો? તમે કાષ્ઠને ધર્મપુત્ર કરી લો.”

સત્તર થયું. હંસાકૃમારી વિચાર કરે છે : મારી સ્ત્રીજાત પાવી છૂપાવી શકાશે નહીં. ચાત્ર જીવ! હું પણ ત્રિવેણી જઈ કરવત મૂકાવું ને દુઃખનો આરો લાવું. એ પ્રયાગ ગઈ. સ્નાન કર્યું. બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં. કરવત મૂકાવે છે એટલામાં ત્યાં દસરીસ બ્રાહ્મણો આવ્યા.

તે બોલ્યા: આ તો આપણા રાજાજનો કુંવર થયા થોગ્ય છે. એક જાહેર રાજાને વધામણી આપી. રાજાએ એકદમ કરવતના મનાઈ-દુકમ કાઢ્યા. દુઃસાને રાજામદમાં બોલાવવામાં આવી. રાજાએ શુરુ આમળ જાહેર કંથુ: કું આ મુંદર કુંમારને મારો ધર્મપુત્ર કરીશ. શુરુએ પણ તેમાં સંમતિ આપી ને ઉજ્જવળ અવિધવાણી આપી. શુરુએ પણ ખુશખુશ થઈ મર્મ. દુઃસાને આમ રાજ્ય મળ્યું. એની આજીવનીવરા સમસ્ત દેશમાં જાહેરાત કરવામાં આવી. કરવતની કૂર પ્રથા પણ ખર્ચ કરવામાં આવી.

પાછળ રહી મયેસો પેટો મંકુ પાતો આમમાં મયો. વિવિધ જાતનાં પદ્ધતિ તથા મગનાં દવાં જ્યાં ફરીફરીને દાગિયા ને ગોગની જ તેણે મોટી ખરીદી કરી. આખું નગર એ મર્તિ જોઈ દસવા લાગ્યું. એ પાસે આવી જુએ છે તો દુઃસા પણ પલાયન કરી મર્મ છે. દેવે એ શુ કરે! પોતાના અભાગિયા કર્મને દોષ દઈ કારે વિલાપ કરીકરી એ રડવા લાગ્યો. એણે આપધાન કંગવાની તમારી કરી. છેવટે એણે પણ નિશ્ચય કર્યો કે

‘પ્રાને જાહનિ પ્રાણ તજી આપવડેરે રે જારિ;’

થોડો માદાજ બેસખૂ, કું માગ્ય એક ધરનારી!

અભાગિયા કર્મ! ન પોણોતી આસ!

દુઃખનો માર્ગો એ ત્રિવેળી પરના કરવત અણી આપ્યો. કરવત મૂકાવતા પહેલાં એણે ગયામાં વેક રીતે પોતાને મલેલા થોડાની અને સ્ત્રીની વાત કહી પ્રમાતરાજના રાજાએ કથું: હે આ ચારસો ટંકા ને બીજાને થોડો ને ત્યાં લાવજો પાળાલાઈ તો ખુશખુશ થઈ મયા ને પોતાને રસ્તે આસના થયા.

પણ એટલામાં કરવત ઉપર કનોજનો રાજા પણ આપ્યો. તેણે પોતાના મદદુખની વાત કહી. એને આત્માસક જવાબ મળ્યો:

‘નુજ બુધ્ધિરાવ! તોદારી હોય તો કિહું ન જાઈ;

આપું ટંકા સદસ્ય ત્રીસ, ઊપરિ આપું ચૌદા ત્રીસ;

ને જનના કરિ ધરિ જનમ, એટિ દેસિ દોઝેક રામ.'

કહેવા પ્રમાણે ટંકા આપીને ભીમકરાયને વિદાય કરવામાં આગ્યો.

આ પછી વિક્રમચરિત્ર પણ કરવત પાસે આગ્યો. એ મરવા તૈયાર થયો. આ ખજર હુંસા આગળ ગયા. તે એકદમ પોતાના પુરુષવેષ માટે મનમાં મલકાતીમલકાતી ત્યાં આવી. પોને રાજકુમારને પોતાને આવસ લઈ ગઈ. હુંસા પુરુષવેષ બદલી 'હુંસા' બની ગઈ. જન્મેના આનંદને પાર રહ્યા નહીં. ત્રણ માસ વીતી ગયા. વૃદ્ધ રાજાને સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા કે પુરુષવેષમાં એક અપ્સરાજેવી કોઈ સ્ત્રી આવી હતી તેને મેં મારી પાસે રાખી છે. એને પરણવાની તમે મને રજા આપો તો જ હું તમારા સિંહાસને બેસું. રાજાએ ખુશ થઈ એમાં પણ સંમતિ આપી. લગ્નના મુહૂર્તના છ દિન બાકી રહ્યા છે. બધી સજ્જતો સજવામાં આવી છે.

ધામધુમથી હુંસાવિક્રમચરિત્રના હસ્તમેળાપ થયા. એમનું જોડું રતિકામદેવજેવું શોભવા લાગ્યું.

લગ્નને ત્રણ માસ વીતી ગયા. હવે વિક્રમચરિત્રે પિતાને મળવું જોઈએ. એક મંત્ર રચાયો. વૃદ્ધ રાજાને કહેવડાવ્યું કે તમારી ભૂમિ દબાવનાર વિક્રમ ઉપર ચાલો આપણે સેના સાથે આક્રમણ કરીએ. રાજાએ મહાભાગ્ય માની હા કહી. વળી વધુ રજા માગવામાં આવી. કહો તો સાથે આપની પુત્રવધૂને પણ લઈ લઉં. તેમ કરવાની પણ રજા મળી. લશ્કર માલવદેશ ભણી ધમધોડાર આગળ ધપવા લાગ્યું.

ઉંજેણી આગળ મુકામ નંખાયો. વિક્રમદેવને જન્મવાતું આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. તમે નહીં જન્મવા આવો તો અમે રાજ્યમાં પેસીશું. ને તમારું રાજ્ય સર કરીશું. વિક્રમ જન્મવા આવ્યો ત્યાં તો પુત્રમુખ જોઈને રાજરાજ થઈ ગયો. રથજેરથજે આનંદ ફેલાયો. વિક્રમે રાજપાલને

કરી તે કુ. અંજાનનરેકને વધામણી આવવા સાથે સંજવાલને જ મોકલવામાં આવ્યો. પેમે જદ રાજ તે વિચારમાં જ પડી ગયો.

રાજવાલ, લક્ષ્મણ, સીલા અને અંજાનનરેક સૌ મળ્યાં. શુજાનના રાજ્યને વિકાસદાયક અને જમાઈને યોગે તેની કંઈકેઈ કારે જોડે મોકલી આપી. આઠસ દિવસે પ્રધાન પાછો બીજેણી આવી ગયો.

કોવાળી જેવા જ્ઞાનદોષવધી બીજેણી યોગવા લાગ્યું. રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં જમોત્સવનાં પર્વ મંડાવા, સુખનો સાગર ઢલકાવો.

—મધુસૂદન બ્યાસકૃત હસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

ધનસુખલાલ મહેતા

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૯૦]

[શ્રી ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા મુરતના વતની છે. આપણા હાસ્યરસિક લેખકોમાં એમનું સ્થાન ઈશુ છે. સ્વર્ગસ્થ રમણભાઈ નીલકંઠના 'જ્ઞાનસુધા' માસિકદ્વારા હાસ્યરસનાં ચિત્રાલેખન આરંભી એ અત્યાર સુધી અખંડ ધારાએ લખતા રહ્યા છે. 'હું સરલા અને મિત્રમંડળ, 'અમે બધાં' (શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવે સાથે લખેલી હાસ્યનવલ), 'વિનોદવિહાર', વાર્તાવિહાર, 'મૂતના ભટક' આ એમની હાસ્યરસકૃતિઓના સંગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતી લોકજીવનમાં ખીજવર એ જૂનો યથેચ્છે છતાં નવેસરથી પરણવાને કોલટેલો 'હોંસીયો વરરાજ' છે. એ વરરાજના વરઘોડાનું, મૂતકાળનાં રમરણોમાં ભમતા એમના હૃદયસ્વપ્નનું ને એ માંદગરામાં બેઠાં ત્યાં સુધીનું કાંઈ મામિક કટાક્ષમય ચિત્ર આ વાર્તામાં છે.]

ખીજવર

: આખર જૂદાઈ શીરપે ખડી હય :

'વાળવાળા આચ્છા કે નહિ?' 'વરરાજ તૈયાર થયા કે નહિ?' 'અરે છગનભાઈ! મગનભાઈને તમે દીક્ષા છે?' 'અણીને જ વખતે મણિખેન બહાર આપ્યાં જાય છે, એમને ય પછી કહીશું' તો ગુરમો સાગશે,' આવાં સેંકડો વાક્યો, હજારો ઉદ્દગારો, રિહ્વળ અનેલાં, ઉશ્કેરાયલાં મનુષ્યોનાં હૃદયમાંથી નીકળતાં જતાં હતાં, 'વાળવાળા

આજાની જુઓ મધ રહી, વાળવાળા આખા પશુ ખરા અને કાન
 ફીડી નાખે એવે અવાજે વાળુ સાર પશુ મધ ચૂક્યું. આ વાળના
 અવાજને બેદીને ધોટા નીકળે તો જ સંભળાય એમ દોવાથી ઓપુરપોના
 અવાજ પશુ મોટા થયા. કાલાદમ ધણે વધ્યો: બેને બોલાઈ મધ, વળી
 જડી, એટલામાં ગોર જણાયા નહિ. એ જણાયા એટલામાં મામા
 રીલાણા અને એ મનાયા એટલે વરરાજી થોડા વચ્ચાપશુ પહોંરી,
 ગામાં મોટા હાર બાધી ધીમે પમસે જહાર નીકળ્યા. વરધોડા ચાલ્યો.

વરધોડા કેવી રીતે જાગળ ચાલ્યો, રસ્તામાં કેવી અડચણો પડી,
 કે રસ્તે વરધોડા લઈ જવો એ જાગતમા વરરાજી, તથા સગા અને
 એ રનેહીઓ વચ્ચે કેવી ટપાટપી થઈ અને આખરે મોડું થઈ જવાથી
 રસ્તામાં જ કેવી રીતે ઠીટકને મંગાવવામાં આવ્યા, અને છેવટે વરધોડા
 કેવી રીતે કંઈ પશુ વધુ હરકત વિના કન્વાના ધર જાગળ આવી પહોંચ્યો
 એનું વર્ણન બહુ રસમય મધ રહે. પશુ વરધોડા કોનાથી અગળ્યો છે ?

વરરાજીને મામા હાથ પકડીને માડવાને તોરણે જાનક ઉપર લઈ
 ગયા તેમને પાંખવાને મટે સાસુને બોલાવતા ગોરને ધોટા, સ્ત્રીઓમાં
 હળદર જૂદાજૂદા સૂરથી ગવાતા ગીત, વાળા અને ગાંસાના ધોંધાટને
 બેદીને સાસુરિયા પક્ષને કપાવતા વાળાવરણમાં પ્રસરી રહ્યા સાસુને
 આવનાં જરા વાર લાગી

બીજાવરના હૃદયમ વિચારિતર મ ઉદ્ભવ્યા તેની પલેપળ તેના
 દેવાને વોધવા લાગી આલપાસને ઘેલાઈ, સર્વાસંજમીઓ વગેરે તેને
 હૃદયમુથી અદરશ થઈ ગયા. તેને રચાને ગતલાલના રમરજોએ
 પોતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસંગનું

“ એહ ! હુ અહ ! શા મટે ? કયા નવા સુખને મટે ? કયા
 નવા દુઃખને મટે ? સુખ ને દુઃખ માણુવા મટે અમુક સમયની
 મર્જાદાની જરૂર છે ” કહે અનુભવ અમુક સુખદુઃખ મોલ વરકથાં માણે.

કાષ્ટ મનુષ્ય તેટલાં જ સુખદુઃખ ત્રીસ મિનીટમાં પણ માણી શકે છે. હું પાછો શેની શોધમાં નીકળ્યો છું ?”

‘હું’ યુવાન હતો. સંસારને બદલે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રાયતો. ‘ઓ’ એ શબ્દમાં પવિત્રતા અને તેજના અર્ક જોતો. એથી મનોદશામાં મારા વિવાદ થયા અને એ જ મનોદશામાં મેં પ્રથમ એને જોયું.

“પ્રાતઃકાળનો સમય, અમારા અર્ધનિદ્રાવશ ગામમાં લોહી પૂરાં જાગત પથ્થુ થયેલાં નદિ. ગંદી શેરીઓ પથ્થુ પોતાના વતનની હાથ કેવી દિવ્ય લાગતી હતી ! ટાંગે ખડખડ ભડભડ કરતો ચાલ્યો જતો હતો. એટલામાં એનું ધર આગળું. સહસા મારી દૃષ્ટિ એના ધર તરફ ગઈ. મેં એને દીડી.

“માત્ર એક ક્ષણ જ મેં એને દીડી. પણ એ પ્રસંગ હજી એવો ને એવો મારા હૃદયચક્ષુ સમીપ જીવંત ઊભો છે. નહિ પૂરી આલિંગ્ય-નહિ પૂરી યુવતી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ઘડાયેલ, પવિત્ર ભાવનાઓથી જ રચાયેલ જે પ્રતિમા યુવકની આંખ આગળ અહોનિશ ‘આછડીઅલ’ તરીકે તપાસ કરતી ને પ્રતિમાનું સ્થાન આ નહિ પૂરી આલિંગ્ય કે નહિ પૂરી યુવતીએ લીધું. હા, મેં એને તે દિવસે એ જ પ્રમાણે દીડી. તે ક્ષણનો આનંદ ! તે દિવ્ય સુખ ! હા, મને તે આનંદ, તે સુખ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

“થોડો સમય વહી ગયો. રાત્રિ હતી. પૂર્ણિમા હતી. ચન્દ્રિકાનો પ્રકાશ અમારા ગૃહને અજવાળતો સારા જગતને પોતાના પ્રકાશથી સ્નાન કરાવી રહ્યો હતો. મનુષ્યજીવનના ત્રણ દિવ્ય, ગૂઢ પ્રસંગોમાંથી—જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુમાંથી—દ્વિતીય પ્રસંગ હું અનુભવી રહ્યો હતો. શું દ્રવ્યવાન કે શું દીન મનુષ્યો એ ત્રણે પ્રસંગોમાંથી ઉત્પન્ન થતી ભિન્નિઓ—સુખ અને દુઃખની અતિમ સીમાએ! ઊઘાડતી ઉન્મત્ત ભિન્નિઓથી અજાણ્યા નથી. સુખ અને દુઃખ તેમના અતિતીવ્ર સ્વરૂપમાં લગભગ એક જ પ્રકારની મનોદશા ઉત્પન્ન કરે છે. હું તેવી મનોદશામાં ગોચાં ખાતો અંદ્રપ્રકાશ નીરખી રહ્યો હતો તેવામાં સહસા મારા ગળામાં પુષ્પનો

દાર પાપો... હું ચમક્યો. પાછળ ફરીને જોઉં છું... સમ પછીનું આ પ્રથમ દર્શન!

“પણું વ વર્ષો થઈ ગયાં. આજ પછુ હું એ દરેક જોઈ ચૂકું છું. મોર વસે, મુંદરતર આજુવો અને સાથી મુદર, સર્વોત્તમ, તે વસે અને તે આજુવોને ચારી નીકળતી તેની આકૃતિ ! એ આકૃતિના અણુએ અણુમાંથી કરતા પ્રિયનાં પાન મેં ક્યાં છે. હવે કેવા પાનની છાંજ છે ! દેવાતરસ હજી છીપી નથી !”

“વળી થોડો સમય મયો. ચોમાસાની સાઝ હતી. વરસાદ ન હોતો આવતો અણી અમે એ બહાર નીકળ્યાં દના. જાહેને એક એકાંત આડીમાં એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠા અચ્ચાનક વાદળા ચઢી આવ્યાં. આકાશ અનુષાર થઈ ગયું. વીજળીના ચમકારા રનેલી દેવામાં રનેદનાં અદ્ભુત અદીશનો ઉત્પન્ન કરતા હૃદયમાં અવધી મિશ્ર આવંદનાં કામ્બુમૂન થઈ પડ્યાં. પાછાં જઈએ ! પાછા જવાનો ?” એ પ્રતો અફેકને પૂછીએ તે પહેલાં તો વરસાદ તૂટી પડ્યો. આડીમાં કે તેની આસપાસના માર્ગ ઉપર ફોપ પછુ માણસનો પગચાળો ન હોતો એ વચ્ચે અમારે એક જ છત્રી હતી. વૃક્ષની છાયા નીચે આ એક છત્રી ખરી અમે એ સપાટને જ બેઠાં. છત્રી નામનુ જ રક્ષણ કરતી હતી. પવન કુંદાકા મારતો એટલે વરસાદનું પાણી અમને ઉભવને પસાળી નાખતું હતું. નળણી પ્રકૃતિને સહને એ મુજબા માઠી. મેં એને મારા જુજપાસમાં લીધી. મારો ફોદ એના કુજતા અગની આસપાસ વીંટાળ્યો ..

“હૃદયની મરત જીર્મિએને તાદશ રૂપ આપતાં હોય તેવાં મુંદરતાનાં તે દિવસનાં અનેક સ્વરૂપ ! મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે ઊછળતો પવન, સ્વચ્છદે પ્રેમમત્ત યવલો હોય તેવો પ્રચંડ વરસાદ, દિવ્યનાતું અમ્ય સ્વરૂપે જ્ઞાન કરાવતી કાગ્મી વીજળી, બીજણુ સ્વરૂપે અનંનતાતું રમરણુ કરાવતો વધતો જતો અધકાર, અને આ સર્વની વચમાં વૃક્ષના ચડ પાસે પવનથી મુજતા, પાણીથી તરબોળ થતા, વીજળીથી જગતાં અમે

જો રત્નેદીઓને આથી વધુ શું જોઈએ ? આરા જગતમાં અમરો
સિવાય કોઈ અન્ય મનુષ્ય જ નહિ હોય એમ અમને ભાસતું હતું. ત્યાં જોડે
જોડે મુખના યુગના યુગ વહી ગયા હોય એમ અમારાં દેવાંને મનું હતું. સુખની
પરાકાષ્ઠા તે દિવસે અનુભવી. ઉભય આત્મા પોતપોતાનાં વિન્નત્ય ખૂટી
જઈને એક થઈ ગયા હોય એમ લાગ્યું. તે વખતે વીરળી તે આ
ઉપર કેમ ન પડી ? આટલું અનુભવ્યા પછી હું ક્યું નવીન મુખ
અનુભવવાની ઇચ્છા રાખું છું ?...

“ રાત્રિના દોઢેકનો મુમાર હતો. બંગલાની ચોટી કરતા કરતા
લેંચા અને પહાણોના પડકાર રાત્રિએ ખીંદામણા લાગતા કોઈકાઈ
જગાએથી સંભાળાતા હતા. વચમાંવચમાં એન્જીનોની કારમી ચીસો
અને કુંચિનના ઘંટા મૃત્યુના હોતોના જૂદાજૂદા શંખનાદ હોય તે
પ્રમાણે હૃદયમાં સાલતા હતા. વાડામાં કોઈકાઈ વખત દૂરસો
ભસતાં હતાં-રડતાં-હતાં. આકાશમાં પૂર્ણિમા હતી. કુદરતની
કલા, વિધાતાનાં નખરાં અદ્વિતીય, અદ્ભુત છે. આ જ પૂર્ણિમામાં રતાન
કરતાં અનેક પ્રેમી યુગલ આ સમયને પોતાના ભિગતા પ્રેમના પ્રતિબિંબસમે
ધારતાં હશે. અહિં એ મૃત્યુશય્યા ઉપર હતી. અમે પાંચસાત મનુષ્યો તેની
આસપાસ બેઠાં હતાં; બેઠાંબેઠાં મૃત્યુનું ભગ્ય આગમન ફાટી આંખે નિહાળી
રહ્યાં હતાં. ઘડીકમાં તેનાથી ડરતાં, ઘડીકમાં તેના દિવ્ય તેજમાં અંગતો,
ઘડીકમાં મૃત્યુ જેને પોતાના પરમ શાંતિમય પડખામાં ઓઝાવી લે છે તેની
ઇર્ષ્યા કરતાં, આ લોકમાંથી સરી જતી એને જોઈ રહ્યાં હતાં.

“ પ્રલયકાલસમા તોફાનની આપણે વાતો સાંભળી હશે. પ્રચંડ
મહાસાગરના પટ ઉપર ઝોલાં ખાતી નાની, કુદ્ર કીસ્તી, દરેક પળે તે
પ્રચંડ-મહાસાગર આ નાની કુદ્ર કીસ્તીને પોતાના ઉદરમાં ગળી જવાનો
હોય તેવાં દશ્યોનાં વર્ણનો ઘણાંએ સાંભળ્યાં હશે-અનેકાંએ જોયાં
પણ હશે. ભયાનક અગ્નિની જવાલામાં સપડાયેલ કોઈ મહાઇમારત,
તેમાં સપડાતા કો દીન મનુષ્યનું દશ્ય ઘણાંએએ નીરખ્યું હશે. આવા
પ્રસંગો વર્ણવવા એ સહેલા છે-પ્રમાણમાં સહેલા-છે, પણ પ્રત્યેક ક્ષણે

પુત્રો આમંત્રણનાદ સંભળી આ જમનને છોડી જતા રનેલીનું દમ્ય
તું અને એનું વર્ણન કરવું એ અશક્ય છે. તે સમયે આપણું દેશ
નેતૃત્વ જતાં નથી ! આ દુઃખની પરાકાષ્ઠાએ-આ ક્રોડો જામમ માગ
ાએ સમેા છે.

“સમ પછી અદિત્યએ પ્રથમ દર્શન કરાવી પ્રેમામૃત પાસાં, તે જ
ન્દિયાએ અતિમદર્શન (અતિમ સખ્યું ! મૃત્યું પછી પુનર્મિલન થશે !)
મળી વિશેષામૃતનું પાન કરાવ્યું. સુખની અવધિ જોઈ, દુઃખની પરાકાષ્ઠા
જેઠ. હવે શેની સંપૂર્ણતા સાધવાને હું તલસી રહ્યો છું ? હવે કયી તૃપ્તિ
ગીચાવરી બાકી છે ?.....

x

x

x

x

x

“હો, આ સામુ આખ્યા - કેમ બાટલી વાર લાગી ?” ગોરનો કંઈક
પટો નીકળ્યો. બીજવરે અમકયો-હૃદયના વિચારગરંભની પરંપરા તૂટી.
સામુએ જમાઈને વધાવ્યા. બીજવરે માલ્યરામાં પગ મૂક્યો.

—જૂનના બાહકા

ગોરીશંકર જોષી

[૪-મ ઇ. સ. ૧૮૬૨]

['ધૂમકેતુ' એ ઉપનામથી આપણા અમરદેવ નવસિંહકાર નરીકે સાદિત્તરસિકામાં સુપ્રસિદ્ધ શ્રી ગોરીશંકર જોનાર્થન જોષી, કાઠિયાવાડના ગોંડળ પાસેના ચીરપુર ગામના રહીશ છે. ૧૮૨૦ માં ખી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી, શિક્ષકશ્રુતિ રચીકરી એ અમદાવાદમાં રહે છે.

શ્રી ધૂમકેતુ એમની નવસિંહકારોમાં મોટે ભાગે આપણા લોકજીવનના વિવિધ પ્રશ્નો અને પાત્રોના રસજ આલેખક છે. આ પ્રશ્નો અને પાત્રો એ આપણા ગ્રામજીવન કે નગરજીવનમાંથી પસંદ કરે છે અને તેમને સરસ રીતે આલેખી વાસ્તવિક અને કલામય કરે છે એમની નવસિંહકારોની સ્વાભાવિક અને મોદક શૈલી એટલી સચોટ છે કે આપણા સાહિત્યના આ અંગને ખીજવનારાઓમાં એ પ્રથમ અને માનવંતુ પદ ધરાવે છે. એ નાટ્યકાર અને ચિન્તક પણ છે.

તણખા મંડળ ૧ થી ૪ અને પ્રદીપ એ એમની વાર્તાઓના સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ યદ્ય ચૂક્યા છે.

બુમા એક મુસલમાન સિસ્તી એક વખતનો શ્રીમંત પણ ગરીબ યદ્ય ગયેલો છે. સુખદુઃખનો એક જ સાથી એનો પ્રિય પાડો વેલુ છે. રોક ને વેલુ વચ્ચે ગાઢ મૈત્રીનો સંબંધ મળ્યો છે. એક વખત રહેલેના પાટાની બેવડમાં વેલુનો પગ લરાઈ ગયો ને આગગાડી નજીક આવી છતાં પણ નીકળતો નથી, બુમાએ હોડાહોડ કરી મદદ માગી પણ કોઈએ તે ન

આજ હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટીમોટી મસક ભરીને જુમે સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય ને પાછળ જુમે એકાદ ગજજ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણે બારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બંને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાજર, કે અડુ તો ટમેટાં કે ભાજી પોતાના શાક માટે અને બચ ભરીને ગદ્ય-જોને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય-પાડા માટે લીધાં હોય. બસ, હમેશની આ ખરીદી. આ જીવન ને આટલું કામ. એથી વધુ ક્યારે કરવું નહિ, કાંઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ઘરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ઘરાક ચવા કહેવું નહિ. બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમે હાકો ગગડાવ્યા કરતો, અને તેના સંગીતમાં લીન થયો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઊડાડવાં કાન ફફડાવતો આંખ માંથીને ઊંઘતો હોય કે જાગતો સૂતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા !

છેક સાંજે બંને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારમાં પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બંને ફરવા નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડું ધણું ચરે તો સાફ. પણ વેણુને લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાશ્રનાં લક્ષણ નહિ ! એટલે જુમે ખવડાવવાનું કહે તો પણ પાડો રણકીને સામે જિભો રહે, અને 'ના નહિ ખાઉં' એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અંતે જુમે ચાક્યો. ચાલ 'ત્યારે થેર જઈને ખાજે તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે !'

વિનય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો, પોતાના પૂંડાને બરડા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવીને 'રણક' કરતોકને ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

જો! જો! હવે પાછો વાળું કે દોડવાનું છે? જુમોએ
એથી કપાની જૂમ પાડી પણ તે પહેલાં તો વેણ રસ્તે ચડી
ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલ્વેની સડક હતી. જરાક જરાક
જતાવમે ચાલતાં પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે
જાતી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફોન્ટ. ધનદધને
એ નીચે બેસી ગયો ને જમજમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ
તેમ વધારે બરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો, ચાસબેર દોડ્યો આવ્યો;
તેણે જાતીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો; પણ જુધું બર્થ !

આજુ બધારું ને ઝોઝો ઉગમ્મ હતો. થોડે દૂર સિમ્મલનો દાયો
નમેયો દેખાતો હતો. જુમોના પેટમાં ડારકો પડ્યો. ગાડી આવશે તો ?

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા
એ શોખીન જવાનને તેણે આવતા જોવા તેમના જોરે દાવમાં નેતરની
શેડીઓ ઊછળતી હતી અને ખુશનુમા હવા લેવા માથા પરથી ટોપીઓ
જીતારી બીજા હાથમાં લઈ લીધી હતી. ગોડો દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

‘એ બાઈસાળ ! મારો વે... મારો પાડો અળખડી કપાઈ જશે
જુમો, પણ જુમો-પેલા પાટામાં સપડાયો છે !’

જાને જણાએ જુમોએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાળું કાળું
પરકાણું લાગ્યું.

‘શું છે ?’

‘મારો વેણ-પાડો !’

‘ઝોડો !... જા જા ફાટકવાળા પામે દોડ...’

‘તમે માન્યા, ટેકા દો તો પગ નીકળી જાય, જીવ જાય.’

‘અમે ? હું દોડ-દોડ-ફાટકવાળાને કહે-’ એમ કહીને એ જાને
જણા તો ચાલતા લઈ ગયા ‘ જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો. પણ ધરમાંથી
આવતા ધંડીના અવાજ સવાળ ફોઈ માથુસ ફરકવું લાગ્યું નહિ. એટલામાં

છેતે ગાડીની સીસોટી સંભળાઈ. જુમાએ તારે નરક એક નીકળે દોડ દેડી. પણ માથુસનું દોષ ઈયું સરખું જે જાણાયું નહિ. તે અપાટણમાં સિંચે ચાંભલા તરફ દોડ્યો. સંકળ ખેંચી. ધંડીના અવાજમાં તેને સંક સંભળાય તેમ હતું નહીં ! તેણે જેતેથી જાણ્યામાં પાટું માયું.

‘એ દોડ્યું ?’

‘એ ચાલો ! ભાઈ જેન !—સિંચે દેરવો; માફ જનાવર કપાયે રહે.’

‘ધેર દોષ ભાઈ માથુસ નથી.’ જસ બેદરકાર જવાણની સાથે જ ધંટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

હવે ? ટ્રેનનો અવાજ તો રપજટ પણ સંભળાવા લાગ્યો.

‘દોડો ! દોડો !..... માફ જનાવર કપાય છે !’ જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કડક પડવા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી.

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. હેલો તારો આથમતો હતો—અજવાળું વધવાને બદલે હુમ્મસ પથરાતું હતું.

ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

‘યા પરવરદિગાર !’ તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. વ્યર્થ મહેનત પછી વેણ ચાંકીને હાંફતો પડ્યો હતો તેની ગોદમાં ભરાઈ બેઠો. વેણએ તેને શાંત રીતે ખજવાળ્યા ક્યું.

‘દોસ્ત ભાઈ ! વેણ આપણે બંને સાથે છીએ હો ! અને એમ કહીને જુમો તો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધમકારા વધ્યા. સીસોટી પર સીસોટી થઈ. જોસખંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણને બેટી પડ્યો પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં વેણએ માથું ઊંચક્યું, અને પોતાના શેઠને બચાવવા એક અપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો.

વેણ પર ચઢને આખી ટ્રેન ચાલી ગઇ. તેના ધમધમતા ભોલીના મન'દથી લુખાનું 'કેડિયું' બીજનજ ગયું. તેને કશ વળીને બેડો થયો તરે ભોલીના ખાભેચિયામાં દંકામેલા થોડા પૂટાછરાવા બાગ સિરાજ તેના ખારા મિત્ર વેણનું કાંઈ પણ નામનિશાન ગ્યું ન હતું.

×

હજી પણ દમેશ. લુખો સવારમાં જ એકલો, અચાન એ રસ્તે કુદ જઈને આવતો દેખાય છે, અને એના એક માનીતા પરધર પર કુદ જઈને 'વેણ !—વેણ !—વેણ !' એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે.

—તણખા : મંદળ પહેલું

વિનોદિની નીચર :

[અ.મ. : ૫, ૪, ૧૯૭૩]

૧૫૦ વિનોદિનીબદ્ધેન મોડેલો. ૧૯૭૧. જેમ કાલુમાનના મેળવા પુરિષેક અને કાલે પર્વત પુરી છે. સુખ-૧૩ મા સોનના એ સુખના પુનો છે અને અપરણી દેરલીન મુની બલુનિશાંતના પાપર કાલુક છે. પર્વત માં એ પી. એ. પના. પરી અમેરિકાની મિસેન ન પુનિવિદિતીએકે કાળના પાપ અમોં વિગતુના પ્રતી ર્વાની એમ, એ. ની પર્વત, મિત્તે. એક પાપના અમદાવાદની મદમ્ નીચરુકના એ અમિત્રાની દના.

સાદિવાડિયનમાં એ નાનાપણી જ સતત રસ લઈ રહ્યાં છે અને સતત કંઈ ને કંઈ સાદિયનું અંગ આતેને છે. એમની નિમચિયાઓને એક સમય 'રસકાર' નામે (૧૯૨૮) પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે. વિનોદિનીબદ્ધેન એક આશાપ્રદ નવનિશાકર છે.

'ભોળો શિકાર' એ એક વિશ્લેષ ને ચક્રમ પુરપના વિચિત્ર ઇવનની કલાકૃતિ છે. એનો અંત પણ કટુતામાં આવે છે.)

ભોળો શિકાર

અમારી પડોશમાં એક નવો માણસ રહેવા આવ્યો. એનું નામદામ ટ્રાઇને ખચર નહિ. એના ઘરમાં એ એકલો જ. એક છૂટક નોકર રાખેલો તે કચરોપૂંજો કાઢી જાય. માણસ વીટીમાં જમતો હશે એમ અમે અનુમાન કર્યું. સાધારણ રીતે અમને અમારા પડોશીઓમાં રસ

ન હોતો પડતો, પણ આ પડોશીની અતિવિચિત્રતાએ અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. સાંધી પહેલું તો મેં જોયું કે એ જગારે પણ ઘેર આવે ત્યારે જાનજાનનાં ખંડેશો એની પાસે હોય જ. તે કાંઈ નોકરીધંધો કરતો હોય એવું જણાતું નહિ, પણ એમાં તો કાંઈ નવાઈ ન લાગી, કારણ કે એવા તો આ દેશમાં અસંખ્ય નજરે પડે છે. એ માણસ મોટી રાત્રી સુધી કાંઈ સખનો જણાતો. એક દિવસ અમે નાટક જોઈ રાત્રે અહીં પંત્રે ઘેર આવ્યાં, ત્યારે પણ અમારા પડોશીનું ટાઈપરાઈટર ચાલતું હતું.

પછી મેં એક નોંધ લીધી. એ પડોશીને ઘેર ટપાલના દમરે રમવા આવના; તેમા પણ પાસંભોનો તો પાર જ નહિ. એને કોઈ મજાવા આવતું નહિ. એ જાણે આસપાસના વાનાવરણથી પર જણાતો. અમે જ્યાં તો એને મન અસ્થિતવમાં જ ન હતું. એ કાંઈ ધંધો કરતો નહિ, કોઈ દમરેશ અતિવ્યવસાયમાં રૂએશો જણાતો. અમારા એક પણ પડોશી સાથે તેને સલામ કરવાનો પણ વ્યવહાર ન હતો. માફરીઆ પ્રવાહથી કોઈ સ્ટેજ જુડું હોય તો તે જધાનું ધ્યાન ખેંચે છે—અને જુડું છે મારે ખરાબ જ હોયું જોઈએ એવી અર્થહીન ક્ષીલ જ્યાં પડોશીઓએ મનમાં કરી લીધી.

દેવે આ માણસ કોણ છે તે અમારા પડોશપડોશમાં સાંધી મદરવને! પ્રથમ થઈ પડ્યો. એક જણે કહ્યું—કોઈ કાન્તિકારી હતો, ત્યારે જીવનએ વળી નરંમ ચલાવ્યો કે કોઈ મેટ્રો. કુપીપેઈસલનો માણસ હતો, ચોળાએ વળી તુકડો કાઢ્યો. કોઈ મોટી મોરની ટોળાનો સરદાર હતો. કેટલાકની ચિકિત્સાવાર્તિ એટલી જ્યાં કોરોરાઈ મજા કે પેસો માણસ જદાર જાય ત્યારે એની જારીના લગીઆમાંથી એના ધરમા કોઈનાં પણ કરતા. પણ અંદર કોઈ અસાધારણ જીવન નજરે પડતી નહિ ત્યારે એ હતો કોણ ?

એક દિવસ પાસપાસે રીતે અમારે એની સાથે જરા ઓળખાણ થઈ. એક દિવસ પાસપાસે જાળવના. અમારા નોકરને રાખમાથી વીછી કરાવે. નોકર જુએ જુમ પાડવા લાગે. “એરે-વોઈ કરાવે. મરી મરે.” વચેરે વચેરે એના ઘાટા જાળગી પડોશીઓ દોડી આવ્યા. અને

મેં પૂછ્યું, “દલજી જ એવું કહે છે કે પહેલેથી એવું જ છે.”
મેં પોતી, “હું તો હજી એવાર દિવસ રેવર જ પડ્યો છું મેં? પહેલેથી
વાત મને ક્યાંથી ખબર હોય? પેલી તો નમને પૂછવા આવી છે.”

પછી પેલી ગામળે પોતામે ધનિદામ તર કહે, “હું નાનપણમાં
પરણી, નાનપણમાં જ વિંના મળેલી, મારા માતાપ પણ વળાં વળેલી
દેવસેક પામેલાં, હું મારા કાકાને પેર રહેલી હતી, મારા કાકા જીવાનીમાં
બહુ સંધારમાં ખપતા, પણ મણીના મરણ પછી તેમનાં મગજ
જરા મરણી ગયાં, હું આપડી-ચાળીસ વરગની-મન ત્યારે મને કહે કે
“આપણે સમાજસંધારક કહેવાયએ અને વિચારએ આચારમાં કેમ
ન મૂકીએ? વિંવાના પુનર્જનમાં હું માનતો આયો છું, અને આટલાં
વર્ષો મેં તને કેમ ન પરણાવી?” મેં કહ્યું, “દલે મારે માથે પાળા
વાળા આપ્યા, દલે લગનની ક્યા વાત કરે હો?” પણ કાકા રોતા
માને? તેમણે-છાપામાં જાહેર ખબર મોકલી, લુઓ આ તે જાહેર ખબર.”
આટલું બોલી તે બાઈએ ગજવામાંથી એક છાપનો ચોળાઈ મએસો
ટૂકડો કાઢ્યો. મેં તેમાં નીચે મુજબ વાંચ્યું:—

“એક શિક્ષિત વિધવા પુનર્જન પ્રયત્ને છે. આજે જ તમારી છત્રી
સહિત પત્રવ્યવહાર કરો નીચેના સરનામે.”

“ત્રણ દિવસ પછી એક કાગળ અને છત્રી આવ્યાં,” પેલી
બાઈએ આગળ ચલાવ્યું. “તે કાગળમાં લખ્યું હતું કે ‘તમારો દૂકમ
આવ્યો કે તરત જ હું છત્રીવાળાને ઘેર ગયો. મેં એને બેવડા પૈસા
આપી, બે દિવસમાં ફોટો તૈયાર કરાવ્યો, તે આ સાથે બીડું છું.
મારું સરનામું ઉપર લખ્યું છે.’

“મારા કાકા આ જવાબથી બહુ ખુશ થયા. પણ મેં કહ્યું,
‘આ માણસ પરણવા માગતો જ હોય તો મારે વિધે કશી વધારે તજવીજ
ન કરે? કશું પૂછાવે નહિ? મારે એટલું તો કહેવું બેઠએ કે કાકાના
ગાંડાધેણ તરંગી જીવનથી હું કંટાળી ગઈ હતી; અને કાકા સારો

આધિક વયનો ઠેકાણે પડેલો કમનોગનો પુરુષ મળે તો તેની સાથે સમ કરવાનો મેં વિચાર કર્યો જ હતો. પણ કાકા ઠીના માને ! તેમણે તો તાત્કાલે પેલા માણસને કામગીરી લખ્યો કે “તમે પહેલી માડીએ અર્ધિ આદ્યા આવો. સમની બધી સામગ્રી તૈયાર છે.” એ માણસ પહેલી જ માડીએ આવ્યો, અને જાણે કરજ અઢા કરતો હોય તેમ પસર્યો, અને એ રીતે દુઃ અર્ધિ આવી પહોંચ્યું.”

આ વિચિત્ર કદાચી મેં રસમર સાંભળી—પછી મેં તે બાઈને પૂછ્યું, “પણ તમારા પતિમાં તમને બીજી કશી વિચિત્રતા લાગે છે ખરી !” “કશી વિચિત્રતા !” તે બાઈ બરાડી બોલી—“એમનામાં સાધારણ માણસનાં કોઈ લક્ષણ જ નથી !” મારા કાકાને દુઃ માંડા મળતી હતી. પણ આમની આમગી તો તે અત્યંત ઘણા મળ્યા. આ તે તદ્દન ચક્રમ છે.” હિન્દુ બી-આઈ પત્ની—ને ન જાણે એવા ઘણામાં પેનાના પતિને તેણે પ્રમાણપત્ર આપી દીધું. વળી તે જરા શ્વાસ ખાત્ર આમગી બોલી, “આમની ઘેલણ વિચિત્ર પ્રકારની છે. આ ચાર દિવસમાં જ દુઃ તે સમગ્રી મર્દ પહોંચી. પહેલે દિવસે તો દુઃ મુંઝવાઈ જ મળી. એમણે આજો દિવસ ટાઈપરાઈટરથી લખ્યા જ કર્યું, ને સાંજે બજારમાંથી એક મોટો ટોપસો મળુરને માથે ઊંચકાવી ધણી ઘોળે લેવાઈ લાવ્યા. મેં પડીકાં બોલ્યા તો તેમાંથી ન્દાવાના સાણ, કપડાં ધોવાના સાણ, માથાના તેલ, સુમધી સેંટ, નુકયાની કાપડ, વગેરે ધણું નીકળ્યું. મેં પૂછ્યું, ‘આ શું ?’ ત્યારે એ કહે કે ‘જાપામાં આપ્યું હતું.’ એમ કહી અને બેચાર છાપાં માણેલી જાહેર ખબરો બતાવી. એક જગાએ હતું.—

“તમે ન્દાવા જોઈદેજ કેમ નથી વાપરતા ?” મેં પેલાં પડીકાંમાં જોઈદેજના સાણની પેટી જોઈ હતી. જાહેર ખબર હતી:—

“ન્દાવા મોટે અમારા મુખના સાણ જ વાપરો. સુખના સાણની પણ એક પેટી પેલા જંગલમાંથી નીકળી હતી. વળી એક બીજી જાહેર

“જાણે દુઃખ—” કાળે તે ડોહરાવું બેસી પડી ને કહેલું, “કોઈકને
 પાછો પાછો એક એક પરીકામું હતું, એકે એક પીટી ભરીને પાછો
 હતી. ” તે તમે સુગંધે એકલી રાખી નહિ નાખે તે પાછો
 મિત્રો કોમી કરશે. ” એકની એકની પાછી પાછી એક પરીકામું
 હતી. પાછી પીટી ભરીને પાછો હતી:—

“અમારી દુઃખને પાછી મુશ્કાલી કાળે પરીકા.”

“હું બેસી પડી ગઈ આ મને નેત્રો રહી હતી, એકલામાં તેમને
 કરી કાટ રોપી પડેરી લીધાં. મેં પૂછ્યું, ‘ક્યાં ગાથા?’ તમે ક્યાં
 ગોઠવાને બહેને એક સિનેમાની બહેને પાછો માન નમ્ર ફેરી
 ને ગાથા ગયા. મેં તે કાળજીયું વાચ્યું ને તેમ: લખેલું હતું
 આજે અમારે ત્યાં અવરણ પડાયે.”

આટલી વાત થઈ ત્યાં પોસ્ટમેનનાં પગલાં સમજાયાં, અને
 મોટામોટાં પાસંજો લઈ તે પેલા નિમિત્ત માણસના ઘર આગળ
 જોગા; તેથી બાઈ જોડી. મેં તેને કરી આવવાનો આગ્રહ કરી વિદાય
 કરી. હવે મને આ દંપતિમાં ખૂબ જ રસ પડ્યો. સાંજે મારા પતિને
 મેં સર્વ વાત કરી. જમી પરવારી અમે તે જોડાને ઘેર ગયાં. પેલો
 માણસ ટાઈપરાઈટરથી લખતો હતો. મારા પતિએ પૂછ્યું, “કેમ
 શું લખો છો?” તેણે જોડા વગર જવાબ આપ્યો, “અધાને
 લખું છું—તમે બધાં શી રીતે પહેંચી વળો છો?” મારા પતિએ
 પૂછ્યું, “શેની વાત કરો છો? કાંઈ સમજાયું નહિ.” તેણે બોલ્યા
 વગર પાસે પડેલા લોકાંધ કાગળનો આંગળીથી નિર્દેશ કર્યો. અમે
 અન્ને તે વાંચવા મંડ્યાં. પહેલો કાગળ હતો:

“મે. સાહેબ,

તમે પૂછાવો છો કે “તમને કેટલા ચબ્દો આવડે છે?” તેનો
 જવાબ લખવા હાલ હું અશક્ત છું; હું આખી રાત જાગું છું
 તો પણ તમારા સર્વના સવાલોને પૂરો પડી શકતો નથી. મને

નેટલા ચપ્પો આવડે છે તેની વાદી દુઃ દાલ નૈવાર કરે' છું. તે કરી વીધા પછી તમે સુમવેસો કબજોસ દુઃ ખરીદ કરીશ."'

બીને પત્ર દનો:—

"મે. સાહેબ,

તમે કદાચર મજબુત બનવાની સલાહ આપે છે, પણ તે જ ડાપામાં બીજા એક મુદરથ પાનગા થવાની સલાહ આપે છે. તમારી બન્નેની દવાઓ કરવાથી દાલ દુઃ છું તેવો જ મ્લો છું

વળી ત્રીજો પત્ર દનો:—

"મે. સાહેબ,

તમે લખ્યું હતું કે "મસગો-મસગો, અમારું બામ ખૂબ જ મમ્મો." તો મારે જન્માવતું જોઈએ કે તમારી આંત્રાનુસાર વર્તન કરવાથી મારે શરીરે ફાલ્લા લીધા છે."

ચોથો કામળ નીચે મુજબ દનો.—

"મે. સાહેબ,

તમે લખો છે કે આજે જ મ મારો માથાના ખરી પડના વાળ અટકાવવા અમારી અકરીરે દવા: પરંતુ મારા વાળ ખરતા નથી, જો ખરી પડવાની કેાઈ દવા આવતી હોય તો તે વાપરી પછી જરૂર તમારા કદા મુજબ વાળ વધાવવાની કેાઈ દવા વાપરીશ."

અમે બન્નેએ એકબીજાના સામું જોયું. પેલા મુદરથ તો એ જ ડંખના બીજા અસખ્ય કામગો લખવામાં મચમુલ દતા. અમે ધીરે પગલે ચાલ્યાં આવ્યા.

બીને દિવસે વળી પેલી બાઈ મારી પાંચે આવીને કહેવા લાગી, "જુએને ખેડેન, કાલની ટપાલમા નાનાં બાળકો મટિ 'ગેરેસો'નો મોટો હબ્બો આપે છે. મે એમને કહ્યું, 'આપણે ઘેર છોડ્યા નહિ, તે આને મું કરીશું' ત્યારે કહે કે "ઘેર થોડીઆં જંધાવનારાઓને પણ મેં

એવું છે.” ત્યાં ફેટલી જે કંઈ વિચિત્ર નિમા પડતુ આવે, તેવું નહિ નવામ કરાવી તેા એવાના આપ પુણ્ય પેશ મુલી મળવા છે. તેથી આ મહાપણ નરે છે. નહિ તેા શું જે માન હ મગ કામે તેા એક એવી મિત્રમાં મનપાયા કામ કરનાર નરીજી જવાના દવા, જેઈ જાપામાં એવી જનરેકાપર આવી દશે. પછી મેં બહુ મમજાવવા ને કહ્યું કે “તમે ન કરો, આપણા નોકરને ને જગમાં મોકલીશું.” ત્યારે માન્યું.

તે રતે પેલી પાત્રમાં આમાં “પાણુ ડોકમ—”જલદી આવો ને, એમને કશું મગ મળ્યું છે.” અમે ત્યાં મળ્યાં તેા પેલા મુદરગ પગારીમાં પડ્યા દવા. એવાન જજાના દવા. હકતરે દવા આવી દલી; અને અનિશય કામના જાનને રીધે Blood pressure-મીટીનું કયાજુ-વધી મવાનું જજાવ્યું. પેલા માણસ પગારીમાં પડ્યોપડ્યો પજુ વારંવાર જગડી ઊઠતો. ટાઈપરાઈટર—ટપાલ—જાપાં વગેરે ચબ્દો કાપ્યા જ કરતો દતો.

તે ટાઈટાઈટ દિવસ જગાજર જાનમાં આવતો. એવી એક તક સાધી અમે તેને સમજાવ્યું કે ‘છાપાં વગેરેમાં તેા ફક્ત જનરેકાપર આવે. એ તેા લેપારીનો માત્ર લેચવાની રીત છે.’ પજુ ધણું વર્ષોની ગેરસમજ તેના નજળા પડી ગયેલા મગજમાંથી કેમ ખસે? તે જવાબમાં યીકટું દસીને બોલ્યો—“જંદુનો દ્રાક્ષાસવ વાપરવાનું લખે છે તે મંગાવી લેશ. પેલા પૂછાવે છે કે ‘તમે કદરૂપા છો?’ ‘તે ત્રિષે હું શું જવાબ લખીશ?’ જુદાંજુદાં દંતમંજનોથી તેા ઘરમાં એક ઓરડો લગઈ ગયો છે. મારાથી આ બધાને નથી પહોંચી વળાવું,’ ‘મોટર ફેટલી ખરીદું? ચીકથી ખરીદું?’ પુલકાડનાં બી ખરીદવાં પડશે, ઇન્ડિપેન્ડન્ટ પેનોથી ટેઅલનું ખાનું લરાઈ ગયું છે. પેલા છાપામાં એક મુદરથ દારૂ પીવાની લલામથ કરે છે. હું તે ફેટલું કરું ને ફેટલું ના કરું? વળી આટલું તેા જાણજો,” ‘આટલું તેા વાંચજો જ’—એવાં પુસ્તકોનો યે પાર નથી. કાથ જણે દુનીઆના બધા લોકો આ ઉપરાંત નોકરી, ધંધો, રમતગમત બધું શી રીતે કરે છે? જુએલરીમાર્ટમાં જવું પડશે. ધી ધનજીલાઈના સોડા, લેમન, અમૃતખિન્દુ—સોનેરી તક—સરકસ,

૧૯૬-પેલી નવી નિશાનવલો સેખ છે-“નમાઝ હેઠગને કપી નિશાનમાં
પોકસો છો ?”

દાનવના ધજા પ્રથનો છતાં, અમારા આ પડોશીને કાંઈ હાથે
ન થયે. આખરે એક અંધારી રાત્રે તે બોલ્યોઃ અનાથ આશ્રમનાગા કરો
છે-અમારાં છોકરાં દત્તક લઈ લેઓ, દુરગ્ગાસિસ સાર્થકલ, રેડીઓ,
દળમનની ખેડ, મેક-ડે-ડ ફરનિયર-ઓ રેડી-લખો અથવા મળો-
પત્રવ્યવહાર આનગી-બાકુલ નંબર-ઓએ મોગ, ટાંગરેનું વાસાપુત-
માથામાં નાંખવાનું અશ્રુન તેલ-આટલું બોલતાંબોલતા, અમશ્વિન વસ્ત્રો.
વિગેની અનુપ્ત વાસનાઓ સદિન, ને જાહેરખજારોનો ભોગ બનેલો બોળો
શિકાર આ જાહેર ખજારેથી જરૂર દુનિયા ત્યાગી માફ્યો ગયો. એ જ્યાં
ગયો છે ત્યાં પશુ થોડી જાહેર ખજારોનો રીવાજ જો હોય તો સારું-નહિ
તો જાહેર ખજારોના અતિરેકથી પેતાની વિવેકશુદ્ધિ ગૂંભાવી બેઠેલા એ
જાણ પડોશીનું શું થયે ?

—ગુજરાત : જુલાઈ : ૧૯૩૬

1944 1945 1946 1947 1948

[illegible]

ધર્મપુરતા એકા ધર્મિંક બદ્ધ. દૂતર્મને મારી નાંખવાની તેમની
 હચ્છા ન હતી, પાળવાની હચ્છા પણ ન હતી અને દૂતર્મને ત્રાસ લેવાની
 પણ હચ્છા ન હતી. એટલે એ ઉપાય કરવે તે તેમને મુશ્કેલ ન હતું. ઘોઠક
 વખત ગાદલામાં દૂતર્મ ભરી દૂર ઠાણની આવેલા પણ ખીજે જ દિવસે તે
 પાછાં આવી પહોંચતાં અને ડોહ જાણે પરગામી ધર્મપુરતા ધર્મિંકતાની
 હર હરવા તેથી બમણું દૂતર્મ ઠાણની જતો. ડોહને દૂતર્મની જરૂર ન હતી.

દરેક પોતાના ગામમાં ન રહે એટલે બસ, પછી તે ગમે ત્યાં જાય તેની ચિંતા ન કરતો અને તેમાં હિંસા નથી એમ માનતો. પણ દુતરાંની વર્સોન વધતી જ જતી અને ધર્મપુરના લોકોના 'દડ દડ' કરતા ધાંટા પડી જતા હતા. પણ હિપરનાં ત્રણમાંથી એક કામ કરવા તેઓ તૈયાર ન હતા.

સાંજબુને છે કે પહેલા શિયાળવાં પણ દુતરાંની પેઠે ગામમાં રહેતાં, પણ ધર્મપુરનું સ્વામીન વેળાસર સમજી ગયાં અને જટ વગડામાં ગાયમાં ગયાં. મટિ જ કદાચ બધાં ગ્રામીણ શિયાળા દેશિયાર ગજાનાં હશે !

આ ધર્મપુરમાં આપણી વાનાંની વિવિધજાત લાલીનો જન્મ થયો હતો લાલીનો રમ લાલ હતો, પેટ પાનળી, અને બાંબ મીંચાઈમાં ચાઈ જતી દયામણી હતી.

લાલીને કાપ સગું ન હતું. બાપને દડકવા થવાથી પીંજરાએ એને મારી નાખ્યો એમ ગામમાં કહેવાયું હતું. ધર્મપુરના હિંદુઓ દુતરાનો જન મેંચામાં—તેને લાકડી, પમગ, કે મંડીના મા અથવા મલીચ માથાના કપાટા લગાડવામાં નહિ—ધાર પાપ સમજતા. ધર્મપુરનો દરેક સજ્જન માનતો કે મારે ત્યાં લાલીએ ન આવું જન્મ્યું, પછી ગમે ત્યાં ગામમાં આવે તેની એને પરવા નહિ. બાપી લાલી આવતાંને વાર, 'દડ, 'દડ', 'લમાવ, લમાવ' નું બુમગણુ દરેક ધેન થતુ હતુ. આમાં તેમને કમું જોડું લાગતું નહિ. એ તો એમ જ હોય !

લાલીની મા પણ મરી ગઈ હતી. તેના પહેલા બેળાનાં જન્મ્યાં જાનકાએ મારી નાખ્યા હતા. લાલીના બાપજીનું પણ દુનિવાતું 'સુખ' કોમવવા 'કામચાણી' થવા ન હતા કહુંજમ તે એકલી હતી.

લાલી એકાંત કુઠા અજસળ પાટીને કે કાપ 'ધર્મવીર' 'હિરનાયી' એકેલાસી જાન કે રાહવાને દુકાન ન એ તે જાને કે પછી એમાનુ કાંઈ ન મળે તો પાલન પાનાં 'માનવદેવતા' 'મગલકાંઈ' આરોગીને સુખદાન કરતી. એ કે એન માન પ કે કામચાણુ ન હતા, જ્યાં તેઓ દવાન લેત તો પણ તેઓ લાલીનું પાંપણુ કહે કે લાલીને સુખદે

કરવામાં મદદ કરે અથવા લાક્ષી પણ તેમને કાંઈ પણ નેવી જ મદદ કરે એવી કલ્પના પણ અશક્ય હતી. કેમકે તેઓ પોતે પણ સ્વતંત્ર રીતે લાક્ષીની માફક જ એંકાનાં કૂંડાં ચાડીને કે કોઈ ‘વર્મવીર’નો રોટલાનો ટૂંકડો ખાઈને કે માનવદેવનો મળપ્રસાદ આરોગીને જ ગુજરાન કરત.

માણસના કુટુંબમાં જોડરો માયાપને કે માયાપ જોડરાંને ખવડાવે-પીવડાવે, પહેરવેઓઢાંડે, દવાદાર કરે, સેવાચારી કરે; લાક્ષીની ન્યાનમાં આ રીવાજની કાઈને ગંધ પણ ન હતી. સૌ સ્વાવજંબી હતાં. ધાવણ પણ થોડા વખતમાં છૂટી જતું અને ગર્યાં સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન કરવા લાગી જતાં. સૌએ પોતપોતાના ગુજરો મેળવી લેવો-ડફણું ખાઈને, ગાળ ખાઈને કે બીજું બધું પેટને ખાતર વેડીને, એ જ એમનો મુદ્દાલેખ હતો. એ પાળવામાં તેઓ દૃઢ રહેતાં અને કદી પણ સ્વાદ જોયા સિવાય જે આવ્યું તે આરોગતાં. આરોડોલીસત્યાગ્રહ વખતે પેટને ખાતર જીલમ ગુજરનારા માણસો સરકારને મળી રહ્યા હતા. પેટને ખાતર હુઆઈ, જૂઠાણું કરનારા પણ પુષ્કળ છે, છતાં લાક્ષી પેટને ખાતર કાંઈ ઉપર કાંઈ પણ જીલમ કર્યા વગર કાંઈ ખાવા જતી તો ‘હુઆઈ’ કહેવાતી અને વધારામાં ડફણું પડતાં. પણ લાક્ષી કાંઈ માણસ છે?

બીજાં કૃતરાંના હૂમલાવખતે સૌ ભસવામાં એકએકને મદદ કરીને કુટુંબરક્ષા કરતાં, ખાવાપીવાનું તો સૌએ જાતે જ શોધી લેવાનું હતું.

લાક્ષીને કુટુંબરક્ષણ કે બીજું રક્ષણ ન હતું, એ તો ઉપર કશું જ છે. એટલે ઘણી વખત કાંઈએ નાંખેલો રોટલાનો ટૂંકડો લેવા જાય ત્યારે સામેથી કાળીઓ, નાનકો કે બીજો કાંઈ એનો નાતીલો ધૂરકતો આવતો અને લાક્ષી ગભરાઈને ચારે પગ ઊંચા કરી પીઠ પર સૂક જતી. તે લાક્ષી ઉપર લાક્ષીના મોં સામે મોં તાકી બોલોબોલો ધૂરકતો અને પછી પેલો રોટલાનો ટૂંકડો હઝમ કરી જતો. આથી કાંઈક વખત જોડરાઓ લાક્ષીને જૂદી પાડતા અને બીજાં કૃતરાંની ચોક્કસ કરી થોડું બધું ખવડાવતા-પણ એ તો કાંઈકાંઈ વેળા. પણ મુખ્યત્વે તો ઉપર જણાવ્યું તે જ રીતો

મિત્ર મુજરાન-માફું ગજાનું દનું. એમની ન્યાયમાંથી દેહિય ૩ વીમી
કાદી ન દની; એ ન્યાને કાદી દની તેને અજાણના હલારે જેના દના

અમંપુરમાં જેવકાકા, નાય, પેટમાં દુઃખનું, લા વંદે જેવકા મનિયા
અપાનું અને ડોમધાગા પશુ થતા, તેઓ ઉપચાર કર્યા પછી કરેના ૩
ન થીન જતા એક રોટમાં વીએ આપકીને કુનાંત નાખજી ત્યાં પેલાને
શેષ વન્ય એ દેનુથી થજા રોટમાં નાખી પુખ્ત કરતા નવથા વંદેની
કેવ કરેના પોંડીકીજી નાખનારા થજુ રોટમાં નાખજન; થજુ
આપકે રોજીત, એમ હી થજા થમી પેટમાં દોપાથી પુખ્ત અમંપુર
જેના નાના ગામમાં થજુ એ કાકજર દોપાથી કુનચતા એ લાકે કા પેક
કેમ થાનું. અને તેમ થે લામાના દગલર કામથ દોપાથી દોપાને કા થ
ગામમાં કા.મેક અકાક રોટમાં આપતા ૧ કુનચતા ગુજરાત કાને
આપુ અપરમાં રોટમાં કાકી મા' દેકે નવા લાકર અમંપુરકા અકો, મા'ન
૩ લિયાથ થજુ કાપાથી રોટ ન કરજતા ન દની થજુ આપ થજુ તે
અમંપુરમાં અમંપુરમાં દની અને નવા ૨ અક.પ લેક કીન થપેલ અકર
રોટમાં મા.પાનું જેવકા કાકાપુ ૩

એક રાજકા દોપાને થજુ. થજુ આપ દની કાકે એ લાકે
કાકા, કાકા પીપાકીન આ પેકે લાકે રાજકા રાજકા રાજકા
કાકી કી, અને કાકા ગામ આપ કાકે કાકે લાકે પેકે કરતી
કી, જેવકે રાજકાકે રાજકા રાજકા થજુ, થજુ થજુ આપ
અપાવકા ગામ આપ કાકે થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ
થજુ, થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ
કે થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ
કાકા થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ
થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ
થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ થજુ

વાન એમ હતી કે હાનાકાકાના છોકરાની ધાવણી બાળકો ગુજરી મહ હતી. તેને રમવાને લઈ જવા રોજીું બેસું ચણું હતું, રૂદનસ્વરો ચાલના દના અને લજનમંડળી સૌ આગળ લજન ગાતી ચાલતી હતી. મંદરાધૂંંગના અવાજે ત્યાંથી જ આવતા હતા. ધર્મપુરમાં મૈયતની સ્મૃતિ થાય તે માટે મૈયતની આગળઆગળ એક જથ્થુ રોટલાનો રોપસો લઈને ચાલે અને ફૂતરાને નાંખે એવો રિવાજ હતો. એ રિવાજની સાથે પોં લાલીને પણ ખખર હતી.

ન્યાતીલા સાથે લાલી મહ તો ખરી. પણ મૈયત નાનું બાળક હોવાથી મોઢાએ રોટલા નાખવાનું ફરસ્ત ધાણું ન હતું. મોટા મૈયત પાછળ જ રોટલા નાંખી પુણ્ય કરવાની જરૂર હોય એમ તેમને લાગતું હતું.

એટલે આવે વખતે રોટલાનો ધૂળથી ખરડાયેલો દુકડો; મનુષ્યના મોઢીપછેગ હોળ, બીજાં ફૂતરાથી બૂદી પડી. કાનર માફક મોં ચલાવી તે આવતો આનંદ લેતી તે મેળવી શકી નહિ. પણ લાલીને લામ્યું કે કદાચ આમળ જતા એકાદ દુકડો મળે એ સંધાથી તે મૈયત સાથેસાથે પાદર સુધી ગઇ. કાછ ન વળ્યું ! પાદરથી બેગ રડનાંકકળનાં પાછાં વળ્યાં તેની સાથે પાછી ન વળતા, તે પાદર પરનો માનવદેવનો મળમસાદ મોતીમોતીને આરોગવા લાગી. પછી તે એંદાના કુંડા ચાટવાને 'હડ હડ' નો સદ્કાર મેળવવા ગામમાં ઝીપડી ગઇ.

લાલી વિવાહ પુરવટાનતમા નાન. હોકરા દેવથી રોટલા એરી લાવી લાલીને અવડાવત. થોડા દિવસ વાંચા અને લાલીને રોટલા મળતા પણ બપે થયા પછી તો તેજ-ચેત ધાનવ દેવા પણ આનાકાની કરતી. આસપાસના માજુમા, ખાસ કરીને હોકરા, મતન કે લાલીમાં માનનું વલસાવ નથી, એ બન્ને તન્ન એકરકાત હે નથી જ્યારે લાલી બન્નેનાં એવા આવે ને બન્ને દોસતદોસત. આવીને એ પચ છપર ઘાસ થઇ ધાવવા મંડી પડે, અને લાલી સર્વ તન્ન રિવથી જુએ, સૂંધે, જાં

અચ્ચાંને તરછોડીને ચાલવા લાગે, ત્યારે ધણી વખત છોકરાં લાક્ષીના પગ પકડી મૂવડાવી દેતાં અને અચ્ચાંને ધવરાવતાં. પેલી કુટુંબજાવના અનુસાર સ્વાવસંખી અનેવાના કારણે, દૂધ ન હોવાથી વેદના ચતી હોવાના કારણે કે અચ્ચાં તરફના અવાતસદ્યને કારણે, ગમે તે કારણ હો, પણ લાક્ષીને આ દુરગ્ગિયાત વાતસદ્ય ગમતું નહિ ને તે ઊઠવા જતી, પણ છોકરાં પગ મજબૂત પકડી રાખતાં એટલે ઊડી શકાતું નહિ. છેવટે જ્યારે બૂ.....બૂ.....કરતી ત્યારે જ છૂટકારો થયો.

ઉપર જણાવેલાંમાંનાં કયા કારણે લાક્ષી એમ કરતી તે તેની મૂક વાચાંરી સમજાય એમ હતું પણ કોઈકે તો ખીચું જ કારણ માનતાં; કારણકે તેમને ખાતરી હતી કે કૃતનં કદી જૂએ મરે જ નહિ ! કૃતરાંએ માત્ર અમારે હાં ખાતું ન જોઈએ, પછી ગમે ત્યાં શોધી ખાય; એમ એા ધર્મપુરવાગીઓ માનતા !

આથી 'લાક્ષીની બેદરકારી' થી તેનાં બધા અચ્ચાં મરી ગયાં. ત્યાંથી જૂળીતરંગાં ગતદિવસ પોતાનાં આળકની લાસની ચોકી કરતી, અને આપનારને ભગતી. છેવટે લોકો લાક્ષીના સપાટે લાક્ષીને દૂર કુચનાં અને બાંછી અચ્ચાંને પણ કાપીની દોરી આંધી કળીની વચ્ચે શમ બિંદી કર્યો. દિવસ જતાં માણસ પેટે લાક્ષી પણ શોક વિસરી જતી.

*

*

*

દરેક સાથે ધર્મપુરનાં દાનધિયો જૂમ મારે: 'ચેટડો વાળી જ... કે... એ બધાં મંજળી મરમ થી કુટડો ચેટડો આંતે તે ખાવા દાનધિયો; મરે પાચકાત કૃતનં આંતે લાક્ષી પણ પીટકાળને કરતી. કોઈક દરમ કોટડો, કોટક વાળત દાનધિયો મારી, કે પાચકો મા ખાવા મળ્યો. લાક્ષી એ અંતે જાજ રેતી, પણ લાક્ષી મારી કે પાચકો મા પડવા છતાં કેટલું મરે કુચનાં છોડી દેવું માન્ય થતી નહિ ને દરેક કરતી.

કાંઈ માનસ લાક્ષી જુએ મરમ રેતી બની. ખીચનાં એ જ દરમ કોટડો મરે નહ પડવું કળીનાં મરે નહિ, કોટડો એ કદી વાળક

રીને લસતી. લસવાના અવાજ કરતાં જુદા લાંબા અવાજો:-જી જી જી, જી જી જી
ત્યારે ધર્મપુરના મોઢો માનવા કે જરૂર ગામ પર આફત આવવાની; તેથી
પરવાના થાથી, સોડીના ફટકાથી કે 'દડ દડ'ના રાદ રવરથી મોઢો તેને
રાંધી કાઢવા અને આફત અટકાવવાનો જીતોય મેંતા.

ધર્મપુર ધર્મિષ્ઠ હોવા છતાં ચોમાસામાં ફેટશીક વખત ત્યાં ચોર
આવતા ત્યારે બધાં કુતરા બેગી લાલી પણ લસતી એટલે મોઢોને જાણ થતી.
મોઢો 'હીકા રહો, હીકા ગદો કુતરા' શાનસ ને ડાંગ લઈ ચોરને શોધવા
નીકળી પડતા. આમ ચોર આવવાની ખબર જલદી પડે તે હેતુથી સાંજ
પડ્યે સૌ કુતરાંને પાછલે બાંજો દાકો મૂકતા.

ત્યારે ધર્મપુરના હાકાગને ગમ્મત કરવાની હઠ્ઠા થતી ત્યારે
લેઓ એક હાથમાં સોડી રાખી પાછળ જૂપાવતા, અને બીજા હાથમાં
રોટલાનો ટૂકડો રાખી બૂમ પડતા: 'તૂ...જી...જી...તૂ...તૂ...જી...જી...તૂ...
બેચાર કુતરાં પૂછડી દસાવતા લાડ કરતા દોડી આવનાં અને પેલા ભાઈ
સોડીનો પરસાદ અખાડી ગ્રીસ પડાવતા અને ખીચખીસાટ દસતા. આમાં
લાલી ધણીવાર સપડાતી પણ 'તૂ...જી...જી'ના અવાજમાં લાલીને
એટલું 'ખૂં' આકર્ષણ લાગતું કે ભાગ્યે જ તે બાંધાવનાર તરફ ચાંકાતી
નજરે જોતી

ઉપરાંત રાત પડે ત્યારે મોવાળિયાઓ કુતરાં ઘેરી ડફડાં મારી રમત
રમતા અને આખા દિવસનો થાક એ આનંદે જિતારતા. ફેટશીક વખત
તો નાસતા કુતરાંને નિશાન તાકવાની દરીશાઈ થતી. આ રમતનો સ્વાદ
લાલીને ભામ પણ ખૂબ આવતો. ધણી વખત બિનાગામાં, લાલી ફળીમાં
ફંદી લહેરમાં સતી દોચ લા તો ધનનન... હતો. ચત્તર આરી પડે
અને લાલી 'હાડ' હાડી કરતી ચકરી ફરતી બિડીને ત્રણ પગે નાસી જાય.

એક વખત ધર્મપુરના એક ભાઈ દડકાધુ' કૂતરું કરાવા પછી
દડકાવા સાગવાથી ચરજુચરજુ થયા. ગામમાં ફેં ફાટી. સૌ પોતપોતાની
સપાળી માલિની-કોને ક્યારે દડકાવા સાગવાથી ચરજુચરજુ થવું પડ્યું

દતું વગેરે-જણાવવા લાગ્યા. આખા ગામમાં એ ગર્ગા ગાલી રહી. પણ ઉપાય શોધતાં થય્યા દિવસ ગયા. પછી કાષ્ઠને કાંઈ જરૂર જણાઈ નહિ. જેવટે બધું ઠરીઠામ થઈ ગયું. ગામનો વહેવાર અસહ્ય પ્રમાણે ચાલુ રહ્યો.

લાલીનો પાપ એક હિંદુભાષના ડંફણે મરી ગયો હતો. પણ લોકોએ કહ્યું : 'રમ્ય પોંજરાને ડંફણે મરી ગયો.' સાને લાગ્યું, 'હિંદુ' નામ બદાર પડે તો દિંસાનું પાપ માથે આવે અને તે ભાષને ચોટલી કાઢવી પડે માટે કાષ્ઠએ તેનું નામ બદાર ન પાડવું એ જ કીક છે.

એક દિવસ લાલીના પગે છીંચુકાકાનું ડંફણું વાગ્યું દતું. પગે કળતર થતી. લાલી ફળીમાં પેલી પીપરડીના હાથા ઉઠળ મૂતી હતી. ઘાસથી ભરેલું ગાડું આવ્યું. હાંકેકુએ જાણ્યું, હમણાં ઊઠી જશે. બળદના દાગડા છેક લાલીની નજીક ધબક્યા. લાલી ઊઠવા જતી હતી ત્યાં તો બળદના પગોમાં અટવાઈ ગઈ અને ગાડાનું પૈડું ફેડ પર ફરી ગયું. લાલી ચીસો પાડતી ઢળી પડી. લોકોનું ટોળું ભેગું થઈ ગયું. કાષ્ઠએ લાલી પર ઠંડું પાણી રેડ્યું. લાલીની ફેડ ભાંગી ગઈ હતી. ઊઠીને આલી શકે તેમ ન હતું. તેની સારવાર કરવાની કશી આવશ્યકતા કાષ્ઠને લાગી નહિ, પણ હાંકેકુને સૌએ ખૂંચ લેવડાવ્યો. પછી સૌં ઘેર ગયું. લાલીના પાછલા પગ મંડાતા ન હતા. આગલા પગને આધારે ધસડાતી તે ફરતી. બેપાંચ દિવસ લાલીને પેટપૂરતું ખાવાનું મળ્યું. પણ પછી બીજે ખવડાવશે એમ સૌ માનવા લાગ્યા. ફેટલાંક છોકરાં તો એને ગમ્મત ગણી ખુશ થતાં. એક માસ પછી રીઆઈરીઆઈ ને દુઃખી થતી તે જ પીપરડી ઉઠળ તે મરી ગઈ—“હવનદોરી તૂટવાથી મરી ગઈ” ભાંગી આવ્યો અને લાલીના મૂઝેલા પગે કાચીની દોરડી ખાંધી તેને વગડામાં ઢસડી ગયો ને કાતરમાં ફેંકી દીધી. જોતજોતામાં ગીધોએ જાળણી મચાવી લાલીને પૂરી કરી.

અહા ! શી માનવીની અહિંસા !

વસંત ઉપાધ્યાય

[જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦ ..]

[વસંત ઐતીહાસિક ઉપાધ્યાય, કાઠિયાવાડના હજીર મામના વતની અને આપણી યુનિવર્સિટીના શુભરાત્રી ભાષા અને સાહિત્ય લઘુ પાસ થયેલા અંમ. એ. ઇ. સંસ્કૃતની પોદાર દાર્ઘ્યસ્કુલમાં એ સિસ્ટન્ટ કાપ દાલ હો છે.

સાહિત્ય એમનો પ્રિય વિષય છે અને કાવ્યો, નવલિકાઓ, વિવેચન વગેરે લિખ્યાં બિઠી અવારનવાર આપણા રાષ્ટ્ર માસિકોમાં તેના પરિભ્રામ એ પ્રસિદ્ધ કર્યાં હો છે એ રંગભૂમિના આદિકાવ્ય સંપાદક માન ધરાવે છે તે આપણા નાટક અને ચલચિત્રો વિશે કરેલ વિવેચન હો છે

‘ઉદ્ધત ગીત’ એ એમની નવલિકા છે અને એમાં એ સંગીતના વિવિધ અંગોનો સામર્થ્યવાન સંગીતપ્રિય પ્રમત્તના હરજી દવનદાસ પરિચય આપી એમની નવલિકાને કાળારસિદ્ધિ કરે છે.]

ઉદ્ધત ગીત

સૌ તેને સંગીતપ્રેમી. કહેતા. એ સંગીત તો અપૂર્વ : કેહો નામભારી અંબાની મણેરીક તના વચર વગમે એ તલ. કાલકલા વેરવાના કાંતી તામીર ને પીછાવેલો, તની પાસ કપુ એ સંગીતદેવને રીઝવે : એવું મેંખાવું.

તે અનાથ હો. અપૂર્વ ને અચરમ કાંઈ ન હતું. નરનારો : કહેતા : અપૂર્વ સંગીતને વર્ણ છે. સંગીત તન : દરેક વજ્રજ કપુ હતું એવું :

સાચું જોઈ જઈ પુરુષને ના જોઈએ એવું પણ જિજ્ઞાસુએ જાણ્યું કે રાજાની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય, એટલે જિજ્ઞાસુની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય, એટલે જિજ્ઞાસુની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય, એટલે જિજ્ઞાસુની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય.

મનના કોઈક કાળે જિજ્ઞાસુને જાણ્યું કે, રાજાની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય, એટલે જિજ્ઞાસુની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય, એટલે જિજ્ઞાસુની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય, એટલે જિજ્ઞાસુની પાસે જઈ જાય તો રાજાને કાળો રંગ લાગી જાય.

સાહસીઓએ સાગ્ર મેળાવ્યા. થોંધાટ સમીપે, મંથ કિપર સંગીત સામ્રાજીની અદાથી મનોરમાએ બેઠક લીધી. આનંદમાં મુખ પર સખત રેખાવાજો તેના પાત્રકપિતા ગોઠવાયો. મનોરમાએ એક દષ્ટિક્ષેપમાં સારા ૫ મંડપને માપી લીધા.

વાતાવરણમાં 'યમન'ના સૂરો કીડ્યા: સા ક્રાંતિએ શ્વાસ થંસાવી તેના તરફ કાન દીધા. મનોરમાએ ઉત્તન મુખે 'યમન, ખ્યાલ' છંડ્યો. વિદ્યોતિત લયમાં ગમકમીંડુકન ગવાય તે સ્ત્રીજને પ્રેક્ષકોએ સ્વા કલાક ઝીંકી, સ્ત્રીજ ખતમ થઈ. યમનના સૂરો સાંના કાનમાં ગૂંજત હતા. વળી પાછો થોંધાટ: મનોરમાના કંઠમાં 'દરબારી'ના સ્વરો ઘૂંટાતા હતા. 'દરબારી' જેવા લગ્ન રાગને તેણે અચ્છો ન્યાય આપ્યો. મનોરમાના જ્ઞાની અવાજે એ પ્રાંડ રાગને ગાઇ આજ્ઞમુધીના ગવૈયાઓની કલાને ઝાંખી પાડી. અપૂર્વ અવનન મસ્તકે મનોરમાના સ્વરોનું પાન કરી રહ્યો હતો. આવા સુંદર સ્વરો છંદગીમાં તેણે પ્રથમ સાંભળ્યા હોય એમ તેને થયું. એ સૂરોમાં તેને કંઈ નવીનતા લાગી. 'દરબારી'ની લગ્નતામાં

કેમજ આજુબા બેનોડાઓએ એક ને બીજાએ 'નિવરકામે' જાણે જાનપગલુમાં વિનોડા રૂપે,

બેનોડાના ચાલકપનાએ નજરે નોંધે કાઠાપેયા:

"નજરે મીલેએ બાળે બેનોડાની ફજાની કુપેરે કરે કરે ને નેમની કુપેરે કાઠીનકાળ કુપેરે છે.

કારણ કે દેશમાં નમરેનથે સંગીતવંદુએ પામે બેનોડાની ફજા કારણ કરી એ બધામાં પેચ છે. મુખ્ય કારણે તે સંગીતમહેસમાં દિગ્વિજય મેળવી બેનોડાના નજારા નજરમાં કરી પગલા કરે કમલાં તે આપણે જ કે નમરેનથી ફોર્મ બજાવાર ફોર્મજી ગમર્યાગળી કાવાની 'ફરમાવક' કરે....."

સર્વજ્ઞ શાન્તિ.

'આકા: છે કે નથર સંગીતવિદોષ્ય' નહિ હોય," ફરી એ જ કહેલ જીન મેકાકાના કામે બચાવે.

અપાનક શાન્તિ... ..કંઈક વિભાસજી.....સદગ્જ લક્ષ્મી, ફેરસાં વ મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ મધ્ય, આ માર્મિક મદારે સોના મુખ પર કાલિમા હરાઈ. સૌ નિરુત્તર થઈ આવડુભાગ નજરે નાખી પાછી બેઝી લેવા લાગ્યા.

એક ખૂણામાંથી 'અપૂર્વ' નામ આચરાયુ. મુખડે મુખડે તે નામ રમી મધુ. મિત્રોએ અપૂર્વને સંગીતમૂર્તિમાંથી દર્શાવે.

'અપૂર્વ, નમરની લાજ તારા દાધમાં છે'

નમરનોએ તેના તરફ આચાકરી મીટ થઈ.

માંસલ મરદન પળ વાળની લટો બેદરકારપણે વિખરાયેલાં છે, એવો સામળા વજુનો એક યુવાન "કુર્મા" બજાવે. બરાબર નહિ. સંકળાયું દોષ એવો આકા કાયા "કુર્મા મુનાઓ" બોલો બેસી ગયો. અપૂર્વે

‘દુર્ગા’ જેવી ગંભીર રાગિણી સૂચવી મનોરમાના પિતાના પ્રકારનો જવાબ વાળ્યો. રંગમંડપ ‘દુર્ગા, દુર્ગા’ ના શોરથી શબ્દાયમાન થયો.

‘દુર્ગા’નો સ્વદ્ભેજ મનોરમાના કંઠમાં રમી રહ્યોઃ ક્રુતલયમાં ‘દુર્ગા’ નો થોડી વારમાં અંત આવ્યો. મનોરમા શાયી થ તેને ન્યાય ન આપી શકી. સાજી-દાઓનું પ્રેતસાદન નિષ્ફળ ગયું. પ્રેક્ષકો ગગાસાં ખાવા લાગ્યા.

‘કર્ણાટકમાં ‘દુર્ગા’ આ તોરથી ગવાય છે? આવી ભગ્ય રાગિણીનો આવો નીરસ અન્ત ! આ તમારો દિગ્વિજય !’ નગરવાસીઓ સંભળાવવા લાગ્યા.

‘તો ફરમાયશ કરનાર તેને ન્યાય આપે,’ ફરી એ જ કર્કશ પ્વનિ જિઠ્યો.

અપૂર્વે પોતાનું ખીન મંગાવ્યું. કોઈ અજાણ તોરથી તેણે ‘દુર્ગા’ છેડી. દોઢ કલાક સુધી મનોરમાએ અને પ્રેક્ષકોએ મટકું માર્યા વિના તે સંભળી. મનોરમાની આંખો ભરાઈ, તેના પિતાના મુખ પર કાલિમા છવાઈ.

‘આ વિલાવટ ઘાટની દુર્ગાઃ મનોરમાએ ગાઈ તે ખમાય ઘાટની. નગરજનો કહેશે કે કયી વધુ અસરકારક? અપૂર્વે ભવું ફરકાવ્યા વગર કહે કલેજે બધાને શાસ્ત્રીય સંગીતની બારીકાઈનો ખ્યાલ આપ્યો.

અપૂર્વની ‘દુર્ગા’એ નગરવાસીઓને ગાંડા કર્યા : મનોરમાની કલા પડી ગઈ.

x   x   x   x

દિવસો વહ્યા, મહિનાઓ વીત્યા...અપૂર્વ મનોરમાને અને તેના પિતાને ઘેર લાવ્યો છે. અદાર વર્ષના વયે મનોરમાએ અપૂર્વ જેવા સંગીતકારને પારખ્યો. તેની કલા પાછળ તે મુગ્ધ બની.

‘અપૂર્વ, તારી ‘દુર્ગા’ તો કેમે કરીને મારા ગળામાં આવતી જ નથી. તારા સુરોની દલક તો અજાણ છે.’

‘મનેરમા, તેની પાછળ ફેટલાંય વર્ષનું નય છે, તે કળા આમ કરવામાં મારા કથક ગુરુએ મારા પાંચા પર મોહમાં ધોધા છે.’

અપૂર્વ મનેરમાનો સંગીતગુરુ બન્ધે દનો હૃદયગુરુ બનવાની સેવારીમાં દનો. બન્ને અણોતિય સંગીતચર્ચામાં મગ્ન રહેતાં, તેમને જાણતી પડી ન હતી. મનેરમાના પિતાના (દમ્ભવિજયના કોડ પૂરા ન થયા. સંગીતજ્ઞેષને સમ કરવાની તેની મેઘી ખવાડીય અપૂર્વે ધુળમાં મેળવી. તેને ‘બન સાલગું’ હતું. કંખીલા હૃદયે જીનો શોધેલ.

‘અપૂર્વ, મનેરમાને નવો અવતાર મળ્યો. તેની ધૂરીઓ તે સોંધી પશ્ય...તારી કળા મારી મનેરમાને કહી....સુંદરી મે.’

‘હું ને જાણુ મારા !’

“પશ્ય જાણા...એ તો કહે તારો પ્રિય રાગ કયો? કયો રાગ આવથી તારું હૃદય ફરી ન થનકે?” મનેરમાના પિતાએ જોળા અપૂર્વ પાસેથી મારણમંત્ર કહાવવા પ્રશ્ન મૂક્યો.

‘જેવો અવંકર પ્રશ્ન! જેવી વિચિત્ર જિજ્ઞાસા!’ મનેરમાથી ન રહેવાયું.

એ પ્રશ્ન પાછળ રહેલો આશય હું જોઈ શકું છું; મનેરમાના પિતાને મારે સ્વયં જિત્તર આપવો જોઈએ...ચુરુઆટા છે કે ‘કેરવ’ ને! આશાપ મારા હૃદયને આધાત...નહિ નાડીના બધ તોડશે; ફરી સંગીતધામમાં જશે.’

‘પ્રજુ તમને દીર્ઘાવુખ આપે!’ મનેરમા કંપી છીડી.

x x x x

બસ, હવે દર યજ્ઞ. અપૂર્વ-મનેરમા અદોરત સંજ્ઞાપત્ર ગુરુ તે તેના પાસકપિતાને કેમ પાસવે? કયા ઉપાયે આ સંજ્ઞા અટકે?

‘મનેરમે, હાથે તારી જન્મગાંઠ છે. અપૂર્વને હું તારો દાસ સોંપવા માયું છું.’

‘હૃદયજીવન તો આ જાનું એવું દુઃખની ત્રિપચ્ચની ગી ૧૮૩૨ છે ?’

‘તારા વિનને ચાટે : દુઃખની ચાટું છે.’

‘મનોરમે, હું ‘પદ’ લેખ રહ્યો છું. હું તને મારા લાગણ્યો શ્રુતવાચના નથી માગતો.

તારા પાલકપિતાની એક અનિમ મરણ પૂરી કરી સુખે તું તારા સંગીનગુરુ સાથે માળુજે.’

‘શું ?’

‘તારી જન્મગાંઠ નિમિત્તે અપૂર્વને પેટ ભરીને ‘ભેરવ’ ગાવાની કરમાયણ કરજે.’

‘પિતાશ !’

‘ન જાને તો આ દુનિઆમાંથી હું કાયમની વિદાય લઈશ. મારી વાસના પૂરી થયે જ છૂટકો.’

મનોરમા દારમી ચીસ પાડી બેસી ગઈ.

X X X X X X

‘અપૂર્વ, આજે મારો જન્મદિવસ છે.’

શતાયુ ભવ, મનોરમે, આપણે તારી કૃતકી ય જન્મગાંઠ ઊઝવીશું. યુવાનોની આશાઅભિલાષા અખૂટ હોય છે. હજુ તો દુનિયાને ચરણે આપણી કળા ધરવાની મારી મહેરુ છે. તારા પિતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જ લેખ્યે.’

‘મારા પિતાની ઇચ્છા.....’ મનોરમાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

‘મનોરમે ! આ શું ? આટલી નીરાશા ! આજ તો આનન્દનો દિવસ છે.’

‘કેવળ આનન્દ નહિ, સ્વર્ગનો આનન્દ માણવાનો છે.’

‘બરાબર છે.’

‘વા....રે, અપૂર્વ, ‘રવ’ સંભળાવ !’

નિરંતર યજ્ઞ તે સામું જોઈ રહ્યો. મનોરમાને શું કહેવું તેની મજા ન પડી.

‘કૈરવની’ ફરમાવશ ? મનોરમે, વિચાર કર.’

‘ભાગ્યાર, અપૂર્વે, સમજું છું...પણ....’

‘તું જાણે છે...’

‘જાણું છું છતાં જ કહું છું કે “કૈરવ આભાપ, હૃદય ફાટી જાય ત્યાં મુધી.”

‘મનોરમે, જીવનમાં આ ઉલ્લુંગ સંગીત આભાપી લઉં દવે તે સંગીતધામમાં મળીશું.’

પ્રજ્ઞાનના સૂર્યે હજી કોર ફાટી છે : ‘કૈરવ’નો બરાબર સમય છે. પ્રજ્ઞાનમાં અપૂર્વ જીવનસંધ્યાને જોઈ રહ્યો છે. મનું મોકળું કરી તેણે છાતીફાટ કૈરવ આભાપ્યો. નગરજનો ફરી ઊભટયાં. આજે અપૂર્વે શું માંડ્યું છે ? બે કલાક સતત આભાપ પછી બહારથી નગરજનોએ ‘વાદ, વાદ’ ની કીકીવારી મારી. અપૂર્વે થયે દઈને પડી ગયો. સંગીતનો જીવડો સંગીતધામમાં મીઠાગ્યો.

મનોરમાને દવે મમ પડી.

‘ચર્ચ ચૂક્યું, સર્વ નાશ, અપૂર્વ કૈરવનો મયો; દવે મારાથી કેમ રહેવાય ?

જોખગવસા વાગવાળી એક સુરાનજી જગા ઝડપ્યામાંથી ફરી પડી. નગરવાસીઓના ટોળા વચ્ચે તે જીવનમૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી હતી.

અરોપ

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૯૦૭]

[શ્રી-‘અરોપ’ પ્રતિભાની સુરેખ ત્રણક દર્શાવતા નવીન આશાપ્રદ નવલિકાકાર છે. ભોજાનાથ અને દેવલક્ષ્મીનો આશાજનક સુપુત્ર દેવદત્ત આધુનિક યુવકના ઉત્સાહી જીવનનો પ્રતિનિધિ છે. એ દેવદત્ત-દેવનો દીધેલો-છે તેવા જ સંન્યાસીનો પ્રેમપાત્ર છે. દેવનો દીધેલો એ પોતાના મોંપા જીવનનું સમર્પણ સન્યાસ લઈ દેવને-દેવના કાર્યને-જ અર્પણ કરી જીવનક્ષેત્રને વિશેષ આપક અને ધન્ય કરે છે.]

દેવદત્ત

ભોજાનાથ પંદર વર્ષની નોકરી પછી એક વખતમાં મુખ્ય કારકુન બન્યા હતા. એથી વધારે આગળ જવાને એમના માટે હવે અવકાશ ન હોતો. એટલે જીવનમાં જેટલો સંતોષ રાખી શકાય એટલો સંતોષ એમણે ધારણ કર્યો હતો. એમના બે પુત્રો હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તે પણ ભવિષ્યમાં સારી પાઠશાળા પર જાય એવી ધારણા ભોજાનાથને હતી. એમની પત્ની દેવલક્ષ્મી પણ બહુ વ્યવહારશીલ હોવાથી ભોજાનાથનું જીવન સુખી હતું.

આ સુખનું કારણ ગાંધના કેટલાક લોકના મત પ્રમાણે કોઈ સન્ત કે મહાન્તનો કૃપાપ્રસાદ હતું. ભોજાનાથને ઘેર ધણીવાર કોઈ સાધુ કે સન્ત આવતા અને ધરના આતિથ્યથી સંતુષ્ટ થઈને જતા. તેમાં પણ તેમના ગામથી દશપંદર ગાઉ દૂર આવેલી નન્દીશ્વરની જગ્યાના અહમ્યારી મહારાજ તો અવારનવાર ભોજાનાથને ઘેર આવતા. નન્દીશ્વરની જગ્યાને

જમીનજમીની સારી આવક હતી અને રાજ્યના તાત્કાલી જમીનમાં
એ રમાવ વસિયું હતું એટલે બ્રહ્મચારી મદારાજને અનેકવાર યોગેશમાં
આવડું પડ્યું.

આને જોજાનાથ સવારમાં ન્દાઈ પરવારી મામમાં મથા દના
અને દેવસદ્ગ્રી રસીઈ કરતાં દના. એટલામાં ચાપડીઓના જવાજ કરતા
મદારાજને પરજાજમાં પ્રવેશનાં જ જુમ પડ્યો. જોજાનાથ બાણ, કથા
ચલ રદા દે ?

દેવસદ્ગ્રીએ રસીઈમાંથી જ જવાજ આપેલ, “આરો મદારાજ,
મામમાં મથા છે તે હમણા જ આવશે. એસા ત્યા. ન્દાવાનું પાણી
હમણું મૂકું છું.”

“નહિ, નહિ, બાજ તો વદાસં લી રનાનસંધ્યા કરી નીકળા
હું,” કહી મદારાજને એમની કમચી પાપડા જિતારી અને સ્વસ્થ થઈ
પરજાજમાં બેઠા.

“આ વખતે તો મદારાજ, જદુ દિવસં આબ્યા છે. રસીઈ
કરતાંકરતા દેવસદ્ગ્રીએ પુછ્યું “હમારા તો એસા લી કામ દે, માઈ, બાર
રોચાર રોજ કે બાદ તો વદાસ જડી ચામાસા જનેવાલા દુ-બહરીનાયછ.
શીર તો પરમાદમાઈ હમણા કળ મીસુ મા.”

મદારાજે આ પ્રમાણે જવાજ આપેલ તેટલામાં જોજાનાથે ધરમાં
પ્રવેશ કર્યો મદારાજની વાતનાં વાત એણે સાંભળી અને કહ્યું, “બરે
મદારાજ, તમારા જેવા સતપુરુષને વળી વાતો થી ? એ તો જહું સંસારની
ધટમાળમાં રમ્યાપમ્યા રહેનારા અમારા જેવા મરિ છે. તમારે તો આ
જીવન જ મદાવાત્રા છે ને”

“વો તો ઠીક જોજાનાથ, મગર સંસારમે પરમાદમાઈ ખડે ધામ
હુ વો દેખતે જી જી બાર મજા છે. હમારે વદા જી જંગલ તો છે
લી સદી. ચક્ર જમીન જંગીર, દિસાજ સજ ધટમાળ લી હું.”

“એ ય સાચું છે. ચાલો હમણું તો જમી લઈએ.” ભોળાનાથ, મહારાજ અને ભોળાનાથના એ પુત્રો, જ્યાં જમવા બેઠાં. જમી પરવારીને બાળકો નિશાળે ગયા, ભોળાનાથ કચેરીમાં ગયા. સામાન્ય રીતે મહારાજ સવારે આવી સાંજે પોતાની જગ્યાએ ચાલ્યા જતા. પણ આ વખતે મહારાજ એ દિવસ સુધી રોકાણા અને ત્રીજે દિવસે બદરીનાથની યાત્રાની પોતાની સંપૂર્ણ તૈયારીના ભોળાનાથ અને દેવલક્ષ્મીને બંધર આપ્યા. “મહારાજ ! વહેલાવહેલા આવજો,” દેવલક્ષ્મીએ સહેજ ગળગળી થતું કહ્યું.

“વો તો ઠીક છે, માઇ, અગર વહાંસે-પરમાત્માકે ધામસે નહિં આવતો બી કયા ?” મહારાજે હસતાંહસતાં કહ્યું. “અરું ભોળાનાથ, જય શંકરજી ! ખુશીમે રહના ચૈર પરમાત્માકે સ્મરણ કરના. માઇ, જય શંકરજી !”

મહારાજ વિદાય થયા પછી હરદારથી મહારાજનો વાતસલ્પભર્યો કાગળ આવ્યો. ધીમેધીમે સમય જતાં મહારાજને ગયે વરસ પણ પૂરું થઇ ગયું. કોઇવાર મહારાજના કાગળમાં બહાર નીકળ્યા એટલે બીજાં તીર્થધામોમાં જઇ આવવાની ઇચ્છા પણ વ્યક્ત થતી. દરમિયાન દેવલક્ષ્મીને એક પુત્ર જનમ્યો. એ પુત્રની ઉંમર પણ ચારેક માસની થઇ. એટલામાં મહારાજનો પત્ર આવ્યો. તેમાં તબિયત બગડવાથી એ જલદી પાછા આવે છે એવા સમાચાર હતા. ત્રણ દિવસ પછી મહારાજ પાછા આવ્યા.

મહારાજે તરત જ નન્દીશ્વરજીવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી, પણ ભોળાનાથ અને દેવલક્ષ્મીના આગ્રહ પાસે એમનું કાંઇ ચાલ્યું નહિં, એટલે તબિયત સારી થાય ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. પેલા ચાર માસના બાળક સાથે મહારાજની અદ્ભુત મૈત્રી બંધાઇ. મહારાજની તબિયત સુધારવામાં દેવલક્ષ્મીની માતા જેવી માવજત બેસાડ મદદરતું કરણુ હતું. પણ એ નાના બાળકે પણ તબિયત સુધારવામાં અજબ મદદ કરી હતી એમ મહારાજના અંતરદમાને લાગ્યું.

એક દિવસે પશાગીમાં ભેગાંભેગાં જાગકને સમાજનાં મદારાને પૂછું.
“મારું, ક્યા નામ રખા દે એ જાલગ્રાપાલકા ?”

“ગણિ તો એમણે જોયકાવી છે. પણ તમે જ નામ આપોને
મદારાજ,” દેવસદમીએ હિતર આપ્યો.

એક દાજીમાં મદારાને એ જાગક નગરનું પોતાનું મમત્ર માથું.
માત્ર ની દારુઆનમાં પદાઃ સદગા પોતાને નન્દીશ્વરી જગ્યા થાક
જારી હતી એ પ્રસંગ થાક આપ્યો. પોને એકાદ શિષ્ય શીધરો જોઇએ
એવી હિતર થાક આપ્યો. કહ્યપમાત્રી શિષ્ય કે પુત્ર મળે તો ? એરો
પ્રમ ઠોમો તે પણ થાક આપ્યો. બસ એટલેથી એ તરમમાત્રા અટકી
હતી. આ જાંધુ એક દાજીમાં મદારાને અનુમત્ર્યુ. અને દેવસદમીને
કાંઈક મદારાજના મનમાં છે એવી છંકા થાત તે પહેલા જ હિતર આપ્યો.
“મે’ તો કહોતા દુ દેવદત્ત રખો માર્ક. દેવકા દિધા દુબા મદ
સકા તો દે.”

દેવસદમીને સાગ્ય કે મદારાજ નામ શીધવાનો જ વિચાર કરતા
હતા. ‘દેવદત્ત’ નામ એને મર્યુ. આદલા વરસાના મદારાજનાં
સંભારણું તરીકે પણ એ નામ એણે ગ્રાહકારી લીધું.

સામે કચેરીમાંથી ઘેર આવતા કોળાનાથને પણ મદારાને આપેલા
નામના સમાચાર દેવસદમીએ કલા. દેવમાં અખૂટ આરથવાળા કોળાનાથને
પણ એ નામ મર્યુ.

તળિયત મુષરી જવાથી મદારાજ નન્દીશ્વર મથા.

‘દશપદર વરસ આમ ને આમ ગાથા ગયા. મદારાજ અતારતવાર
ગામમાં આવતા છતા જુદાવરથાને લીધે એમણે અવરજવર ઓછો કરી
નાખ્યો હતો. પણ વરસે એ વરસે દેવસદમી જ્યાં જાગકાને લઈ
નન્દીશ્વર જતી અને પાચપદર દિવસ લા રહેતી. કોળાનાથને મેટો
છાકરો ખી. એ. થઈ નિશાગમા શિક્ષક સયો અને નાના છાત્રાએ
રેલ્વેમાં નોકરી લઈ લીધી. માત્ર દેવદત્ત અંતથી એના અમાસમાં

જાણે વહેને દેવો તે અમરમાં જોવાનાયે પશિયારી આવી. યદ મદારાજ પણ દિવસ નન્દીશ્વરની ગામમાં આવેલે યદા મદુ જોવાનાયેની નિશાન ન જુ શકી. જોવાનાયેના મુખમાં દેવપદ્મીને તદુ દુરભ મળે. પણ મુનારુપાણ કુટુમ્બની રાગકપાલિન જેમ એને મારણ વળે અને મુનારુમરુપાણ દેવોને નિર્ગમન કરતા રાખી.

દેવદત્તે કૌશિકમાં જન્મ પેલીવાડીને અવધારા કરવાનાં પસંદ કર્યું. દેવદત્તીએ આ સમાચાર મદારાજને પહોંચાડ્યા ત્યારે મદારાજને પણ એ વાત મળી. એ વાત સંભળતા જ મદારાજનાં હૃદય અચાનક એમની જગ્યાની જમીનનગીર અને એ જગ્યાના વહીવટ તરફ દોરાયું. હાજુ એ હાજુ એમણે આંખો મીંગી રાખી.

દેવદત્તે ઇંદલી પરીક્ષા પસાર કરી ડીગ્રી લીધી. મુનારની એકમે સંસ્થાઓમાં અરજીઓ કરી એણે પરદેશ જવા રજાલગ્નિય મેળવી. ભાઈઓ, માતા અને મદારાજને મળી એણે પરદેશપ્રયાણ કર્યું. મદારાજને મળવા જવાનો પ્રસંગ ખાસ એના હૃદયમાં કાતરાઈ રહ્યો. એ રૂઝ સાધુની આંખોમાં એણે વાતસલ્ય નીતરવું જોયું. જીવનની પરમ સંતૃપ્તિ એણે એ આંખોમાં નિદાણી. વિદાયવખતે મદારાજે એને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું: “જેટા દેવદત્ત, દેખો, તુમ્હારા યદ ‘દેવદત્ત’ નામ મેને રખા હે.” એ શબ્દો કહેતી વખતે મદારાજના અવાજમાં અને મુખ પર જે ગૌરવ પથરાયું હતું તે પણ દેવદત્તની સ્મૃતિમાં ચોંટી રહ્યું.

દેવદત્ત પરદેશ ગયો. દેવલક્ષ્મી અવારનવાર નન્દીશ્વર જઈ ચાર છ દિવસ રહી આવતી. મદારાજ પણ ધીમેધીમે વિગેપ સ્થિતિ થતા જતા હતા. દેવદત્તનો કાગળ આવતો ત્યારે મદારાજને પણ અપાર હર્ષ થતો એ દેવલક્ષ્મી જોઈ શકતી. પણ એમના કુટુમ્બ તરફ તો મદારાજનું મમત્વ હતું જ ને?

“માઈ, યદ દેવદત્ત તો બહોત બડા આદમી હોનેવાલા હે.” એક વખતે મદારાજે દેવલક્ષ્મીને કહ્યું.

“મદારાજ, તમારી અને સમવાનની મહેરબાની છે બધી. એના આપ આજે હોત તો—” આટલું કહેતાં દેવદત્તમીનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

“વઢ ઇંશ્વરકી લીલા છે માઈ.”

આમ ને આમ દિવસો જવા લાગ્યા. દેવદત્તને પાછા આવવાને વજુ જ મંદિના રહ્યા. મા એના આવવાની આતુરતાથી રાહ જોતી. પણ મદારાજની ચિચિલના દિવસેદિવસે વધતી જતી હતી. દેવદત્તમી પોતાને મામ આવી ત્યારે મદારાજને કહ્યું, “માઈ, જમ દેવદત્ત આવે તો દમારી સમક્ષ ભેળે વઢાં તક તો ઇંશ્વરકી ઇચ્છાસે જન્મ રહુંમા.”

“તરન જ મોકલીશ મદારાજ, અને તમે તો સો વરસના થસો, હજી તો દેવદત્તને પરચાવવો છે ને?” માનાએ ઉત્તર આપ્યો. “પરમારમાકી ઇચ્છા, માઈ.”

મદારાજનો દેહ દિવસેદિવસે વધારે ચિચિલ થવા માડ્યો. દિવસે દિવસે જીવનનો અત સમીપ આવતો જતો હોય એમ લાગ્યું. જામના કારકારી અને અન્ય કામ કરનારાઓએ મદારાજને બધી બવરસા કરવાની વિનંતિ કરી. પણ એમનો તો એક જ ઉત્તર હતો, “ઇંશ્વરકા વઢ સમ હે, વઢ હી વસાકો ઇંશ્વર ભેજ હેમા.” હજા એમની આંખો હમેશ કાંઈ શીષની દોષ એવું પાસે આવનારને લાગતું.

દેવદત્ત પરદેશથી આપ્યો. મામમા એનો સ્વકાર થયો. બાંધ્યો અને અન્ય સમાં એને જોઈ બહુ દર્શ પામ્યા માનાએ કનેદ-બીની આંખ પુવને સ્વકાર્યો દેવદત્તે તરન જ માતાને મદારાજના સમાચાર પૂછ્યા. માનાએ દુઃખ જા મદારાજની રિચિનના અવર આપ્યા. “મા હું મદારાજને મળી આવું તો?” દેવદત્તને પૂછ્યું. “ચિદાવધાનની એમની વાસનાઓની શું કંઈ પરદેશમાં પણ જતી શક્યો નથા.”

“ ભલે બેટા, કાલે જજો. એમનો આશીર્વાદ તો આપણે માટે મેટા છે,” માતાએ ઉત્તર આપ્યો.

દેવદત્ત બીજે જ દિવસે નન્દીશ્વર ગયો. મહારાજની પથારી પાસે ગયો કે તરત જ એ વૃધ્ધે હર્ષથી ખૂંમ પાડી, “બેટા, આ ગયે ? અચ્છા, મેં કંઈ રોજસેં તુમ્હારી માર્ગપ્રતીક્ષા કર રહ્યા હું.” આટલું બોલતાં પણ વૃદ્ધ મહારાજનો અવાજ મન્દ પડ્યો. એમને થાક લાગ્યો. મહારાજ. આપને ઠીક થઈ જશે. આ તો માંદગી છે.”

“કુછ નહિં, ભાઈ, તેરે લિયે આજ તક દંદરાહું. યદ્દ જગા, જમીન-જગીર સઘ સમાલો, સઘસે ખડા ઈશ્વર હે.” શબ્દેશબ્દે દેવદત્તને નવો જ અનુભવ થવા લાગ્યો. આ મહારાજ, આ એવું જીવનકાર્ય-એ બધા સાથે જાણે એનો કાંઈ ભૂનપૂર્વ સંબંધ હોય એવું એને જીંડેજીંડે લાગવા માંડ્યું. એ જિંડા વિચારમાં પડ્યો. આ અનુભવમાં કાંઈ નવું જ હતું. એને આ પ્રમાણે વિચાર કરતો જોઈને મહારાજે કહ્યું, “જો શોચના હો વહ શોચો. બેટા, મેં અબી જાતા હું. મેરી જીવનયાત્રા સમાપ્ત હોતી હય. તુમારી શરૂ હો.” દેવદત્ત કાંઈ પૂછે કે ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો મહારાજ ગયા.

આ ફાણે દેવદત્તે કાંઈ અજ્ઞાન મન્યન જિંડાણમાં અનુભવ્યું. કાંઈ અગમ્ય શક્તિએ એને સૂઝ પાડી. પોતાનું જ્ઞાન, મહારાજનું સ્થાન, જીવન, એ બધાનું સ્પષ્ટીકરણ જાણે એકલાણમાં એને થઈ ગયું. તરત જ મહારાજના મૃતદેવને ચરણે બેસી એણે દીક્ષા લીધી, તેણે જીવનસમર્પણ કર્યું. તે જ વખતે પોતાના નિર્ણયના અંતે મહારાજના મૃત્યુના બજાર માતાને અને ભાઈઓને એણે પહોંચાડ્યા. માતા બીજે જ દિવસે આવી પહોંચી. પુત્રને એણે બાગવાં વસ્ત્રમાં જોયો. “એ તો દેવનો દીધેલો દત્તો ને !” એના હૃદયમાંથી કાઢ બોલ્યું.

જયચંદ્ર શેઠ

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૯૧૪]

[દાસના નવસિમાકારોમાં શ્રી જયચંદ્ર શેઠ એક નવીન
છતાં આસાપ્રેરક નવલિકાકાર છે. આ નવલિકામાં રેલ્વે
ખાતામાં સાધાવાળાનું જીવન ગાળના એક ભગ્નાસ પિતાનું
બહુજ કશ્વનાભયું જીવન આલેખાયું છે]

સાંધાવાળો

સોભામ આજે વર્ષો ઘણાં રેલ્વેમાં સાંધાવાળા તરીકે નોકર હતો.
એ પહેલાં તો સિપાઈ તરીકે સરકારની નોકરી એ બજાવતો હતો. છેલ્લા
શુરોથીય મદામુદવખતે એ લડ્યો હતો. પરંતુ થોડાક ધા અને દાયતી
બે અંગીઆ સિવાય એ માદરેવનનું હિંદુ સુખરૂપ આવી શક્યો હતો.
ક્યાનું સરકારે ખૂબ નોકરી બજાવવા માટે એક સોનાનો માંદ અને
મદિને ત્રણ રૂપિયાનું પેન્શન અને બાધી આપ્યું હતું. અને એ માટે
એને કંઈએ અસતોષ ન હતો.

મુદમાં મયો એ પહેલાં તો એ એક ભરાવદાર હતો અને પછીના
ખલાવાળો ઉછળતાં કોલોનો પુવાન હતો. પુવાનીની મરની હતી અને
આંખો સાલ ગેની. નળીઆ નકકર હતી અને એનાં કાંડાંમાં એક ધાએ બે
દૂકડા કરવાની નાકાદ અને જોમ દતાં. કાંઈ જાનનુ બચન ન ઊઠ્યું અને એ
સાદા, સીધા માણસ તરીકે ગણાતો. એને મુંદર એવી આ દતો અને વદાસ
આવે એવી એક પુત્રી હતી એનું નામ તો હતું સોનલા, પરંતુ એ એને
'સોની' કહેતો. મરીત હતો તો યે સુખી હતો; કારણ કે એ સતોષી હતો
અને એક પ્રિયાળ પત્નીનો પતિ હતો. એ બોળો અને હિંદાર હતો તેથી જ

મુખમાં સ્નેહાવા પ્રેરણો. એના માર્ગે હૃદયને એ પોતાની કબજામાં લાવી, સરકાર પ્રત્યે અનન્ય શ્રાવણી અને અમાપ વિશ્વાસ અનાવવાની એને તક સમજાઈ. આંધ્રમરી પત્ની અને નિર્દોષ પંખીજેરી ગાલિકાને કંકણમાં મધી એણે અપ્રમુખિ તન્નુ દૂર કરી.

પ્રુથ્વની આંધી કાનરી. કાળાં વાદળો નીખરાળાં. અપ્રમુખના ઝેરા ધેરા નાદ અને દુર્દ્વાકિના ગંભીર ગગણટ વિગમ્યા. મુંગાદને આરે હિંદના ગદાદર પુત્રો દર્પના પોકારો કરતા જિતયાં. પરંતુ એમાં કોરેક્ટિ કુશુના કંપ દતા, ગયા તે વખતનો જુરસો ન દતો. દરેકની આંખે સમરાંગણનાં કમકમાટીમયાં ચિત્રો જ દેખાનાં દતાં. કાન પાસેથી ગોળીઓ સડસડાટ પસાર થઈ દતી. દિલ ધગકાવી નાંખે તેવા અવાજ કરતી તોપો ગાજતી દતી. મોતના પયગામજેવાં ઉપર ચક્કર ચક્કર કરતાં ઔરોષ્વેનો અચાનક મૂકિઉં...કરતાં નીચે આવે. અંદરથી મશીનગનો એકસરખો ગોળાનો પ્રવાહ વહેવારે ને ખીછ જ પળે આવ્યા હોય તેટલી જ ઝડપથી ઉપર ચઢી જાય. ધાયલ થઈ પડેલાં મિત્રોને પાછળ જોતાંજોતાં, ભારે દુઃખે આગળ ધપવું પડતું. કહેવાતા દુશ્મનોની છાતી ઝેંએનેટ વિંધતી અને લોહીના પ્રવાહ કાઢતા. એક ચિત્રકાર ગિચારો નિર્દોષ પોતાના પ્રભુને યાદ કરતો નીચે પડે પડે. ન પડે હાં તો ફેટલા થે પગો એને કચડતા આગળ ચાલ્યા જાય. આ બધાં દૃશ્યો દરેકની દષ્ટિ સમક્ષ વિલક્ષણ રીતે તરતાં દતાં. પોતાની જ કરતા માટે પોતાનું હૃદય દરેકને દ્રવતું લાગ્યું. સમરાંગણની રણસરખા ઉપર આમ ફેટલાથે કોડિલાઓ મૂતા. એમનાં પ્રિયજનોનાં ગળતાં અને જળતાં હૃદયો ફેટફેટલાં મૌન શાપ વરસાવતાં દશે ?

સૌ છટકારાના એક દમ સદિત નીચે ઊતર્યા. હવે કૃષ્ટનના કઠોર શુષ્કે કે ચાખૂદનો માર તેઓ માટે ન હોતો; હતાં સ્નેહીઓનાં વહાલભર્યાં આવારણાં અને મીઠાં આલિંગનો. સોભાગ પશુ ઊતર્યાં. કાષ્ટ એને લેવા આવ્યું ન હોતું અને એની એને પરવા થે ન હોતી. એને તો એતું

નામનું ગામ, અમીભરી પત્ની અને આનંદથી નાચતી, કૂદતી અને કિલ્લોલતી સૈદનીને મળવાનો તનમનાટ હતો. હૃદય તો ઊછળીને આગળ પડ્યું હતું. ખૂબ વિચાર કરીને એણે બેટો ખરીદી પછી એ છાત્રું ન રોક્યો. એને ધર સાંભર્યું હતું. તરત જ એણે પોતાના નાના મામ તરફ દર્શાવી ઊભરાતા હૃદયે પ્રવાણ કર્યું.

એક નાનું રેશન આબુ અને સૌભાગ ડાહ્યામાંથી નીચે કૂદી પડ્યો. ભારે આખા બૂટ, આખી અર્ધું પાટણ, કાન મુધી બટનવાળી ખાંભોવાળું ખમીસ અને ઉપર પુમતું ઊડતો સાદો, ખભે ગિરતરો, જમણમાં પટાવાળી થેલીઓ ને ફાવમાં બધું મોટી નદી એવી પોટલીઃ આ સૌભાગની સજવટ હતી. એના નાલજદ આગ્રવાને ટેવાઈ ગયો. પગે ગામ તરફ દોડતા હતા ગામ નજદીક આવતું જ મધું. ફેટફેટલા ફેશ્વાર ! પટેલની મોટી વાડીમાં જ્યાં નવ ફાસ ચાલતા ત્યાં આજે ૫૫ ૫૬૫૬૫૬૫૬ કરનો ચાલતો હતો. જ્યાં એક સપાટ મેદાન હતું ત્યાં ફેટલા ધ નાનાનાના જગલાઓ બધાવા હતા ? એ એમ જ મધું જોતોજોતો આગળ ચાલ્યો. ધર હવે બહુ દૂર ન હોતું. હૃદય તો કંકકંક વિચિત્ર લામણીઓ અનુભવતુ ફાટફાટ મધું હતું. આખોમાં અજબ આનંદ ચમકતો હતો. ખૂબ જીરસારથી એ ઝપટાખંધ આગળ ધપતો હતો. "આ વળ્યો કે સામે જ માથે ધર," એનું હૃદય વધુ જોરથી ઊછળ્યું. તેવામાં કમક એવું હતું કે તે ત્યાં માથું ન હોતું. વળાંક આપ્યો અને એ વળ્યો સામે જ ધર, પરંતુ આગળના સૌદની ન દેખાઈ. ધનુ બારણ બધે હતું બારીઓ બધે હતી. ધર આખું જ બધે હતું. બારણા ઉપર મોટું તાણુ અને ધગના ધર જોઈ એ બેઠી ગયો. નરો કાનમાં પછી ફાટફાટની જે રિથમિ ઘાવ છે ને એની ધડ. શું થયું હતું એ કદવતુ એને પોતાની કલિત બદાઈ લાગ્યું. એ મૂક જેમ જાવદીન ફાટે ડોળે બેઠી રહ્યો. એને કશી સમજ ન હતી પડતી. મમજ અને હૃદય બન્ને સાથે જુદા જુદા થઈ ગયાં. એના આગમનના

અંધકારમાં ચામાચીડિયાં આમાં પાંખો ફફડાવતાં ઊડતાં. લોકોને એ અંગણ ઉપર વહેમ હતો અને એને ‘ભૂતિયો અંગણો’ કહેતા. એ કોનો હતો એ કોઈને ખબર ન હોતી. સોસાગ આ જ અંગણના કંપાઉંની એક ઓરડોમાં પડી રહેતો અને એ માટે એને કાંઈ પૂછનાર ન હોતું. લગભગ પંદરોડીએ સાંજના છ વાગે અને છેલ્લું મધરાતે એમ ત્રણ વખત લાઇન બદલવા જવું અને નમેલે માથે, ધીમે પગે પાછા ફરવું એ એનો નિત્યનો કાર્યક્રમ. શું આવું, શું ન આવું, એની દરકાર એને ન હોતી. સવારસાંજ ગમે તે હાથે પકાવી લેતો. ગમે તેમ પેટ ભરવા સિવાય એને બીજી ઝાઝી પરવાહ ન હોતી. શા માટે હોવી જોઈએ ?

સાંજે ટ્રેન આવી અને ગઈ. અને હુમેશની માફક એ સ્ટેશન ભારતર પાસે ગયો. સ્ટેશન ભારતર એક યુવાન સાથે વાત કરી રહ્યા હતા.

“હું બહુ જ દિલગીર છું કે તમારા માટે અહીં આં હું કંઈ થે સગવડ કરી શકું તેમ નથી. તમે જોતા હશે કે સ્ટેશન ઉપર ‘વેલ્યુટિંગ રૂમ’ જેવી કાંઈ વસ્તુ નથી. માલ ભરવાનો એક ઓરડો છે, પરંતુ એ ચિંકાર ભરેલો છે. હું અહીંઆંથી થોડે દૂર રેલ્વે ક્વૉર્ટર્સમાં રહું છું. પશુ ત્યાં ફક્ત બે જ ઓરડા છે, અને એ હું વાપરું છું. હું તમને મારે ત્યાં થે સગવડ કરી આપત, કિન્તુ મારી સ્થિતિ જરા કફોડી છે. મારાં પાંચ છોકરાં, મા, આપ, હું પોતે અને મારી પત્ની: આટલાં તો છીએ. પછી આમાં તમારો સમાવેશ ક્યાં કરું? સ્ટેશન ઉપર જ સૂઈ રહે! અને નહિ તો વીરપુર પાછા જાઓ.” સ્ટેશન ભારતરે છેલ્લા શબ્દો બોલતાંબોલતાં એક લાપચુકર્તાની અદાથી બે દાય મસળીને દવામાં ઊછાળ્યા. યુવાનને કંઈ વધારે બોલવા જેવું ન લાગ્યું. વાત એમ હતી કે યુવાનને સાંજની ટ્રેનમાં જવું હતું, પરંતુ તે એ ચૂકી ગયો હતો. હવે બીજી ટ્રેન પંદરોડી હતી. એને જેમ બને તેમ જલદી જવું હતું એટલે અહીં રહે જ છૂટકો. અંધારું ચવા આગ્યું હતું અને વાદળો ધેરાવાં હતાં. એ આકાશ તરફ જોતો એક બાંકડા ઉપર પોતાના સામાન પાસે બેઠો. ‘આખી રાત કેમ જશે? પશુ પાછા જવાય તેમ તો ન હોતું જ.’

સોભામ એ બધું નિમંત્રે જોવા કરતો હતો. આરતર સાહેબ દરેજના જેમ એની સાથે બે વાત કરી આવી ગયા હતા. રેશન ઉપર ધુવાન અને સોભામ, એ બે સિવાય બોબુ કાંઈ ન હોતો. એ પેલા ધુવાન પાસે ગયો અને નસનાયી બોલ્યો :

"આપુલ, આપ મારી ખોલીમાં આવો. આજની રાત ત્યાં જ પીનાવો. મારી ખોલી અહીંથી બહુ દુર નથી. આપ ટ્રેન ચૂકી ગયા છામે છો."

"હા, એમ જ થયું હું આવ્યો અને ટ્રેનને મેં દૂર આસી જતી જોઈ !" એને થયું કે આમ રેશન ઉપર અંકલા પડી રહેયું એના કરતાં ખાની ઓરડી થી ખેડી કે એ સોભામ સાથે આસી નીકળ્યો. જાને ધીમેધીમે વાતો કરતા જમનાના આપા પાસે આવી પહોંચ્યા. ધુવાને અંદર દાખલ થનાથના પૂછ્યું : "તમને રહેવે તરફથી ઓરડી નથી મળતી ?"

"મળે છે તો ખરી, પરંતુ હું તે અહીંઆ જ પડો રહું છું. મારી-મારી-ઓરડો આરતર સાહેબ વાપરે છે."

સોભામે ખાટકો દાખ્યો અને પાણીના લોટા ધર્યો. લોટા એવા રવજો રાખતા ! એને અમ થયું કે મારી સોનીને મંદુ નાંદિ ગમે. એજો ચૂસો ક્ષમગાળ્યો અને સાખરી બનાવવા બેઠો. અંધકાર ધીમેધીમે વધતો હતો. અંધકાર જોટથી જ ચોતરફ ધોર સાંતિ હતી. આકાશ આંખ આગળથી માંધું નીચે જ ઠાગા પડ્યા જેવું સરી પડતું હતું. ક્યાં એ સમજ ન હોતી પડતી. અને એ પડ્યા ઉપર દુરદુર ખૂન ઝાંખી તો યે દેખાય એવી સિન્નલની બે લાલ બનાઓ લોહીનરસી રાક્ષસી આંખોજેવી તમતમતી હતી. ધુવાન ચૂલામાંથી નીકળતા જડકા તરફ તાકીને નિદાગતો બેસી રહ્યો હતો. એની નજર સોભામ તરફ ગઈ. એ ખૂન જ એવેનીથી વારંવાર આકાશ તરફ જોવા કરતો હતો. ધુવાને પૂછ્યું : "કમ, તમારી તનિષ્ઠ તો સારી છે ને ? આટલી અસ્વસ્થતા ચાલી ?" સોભામે એક જોડા નિસાસો મૂક્યો અને થોડી દાવા પછી એ બોલ્યો :

જુઓ, એમાં કાંઈ દમ નથી. એ વાત મેં બહુ થોડાને કહી છે, પરંતુ જોડલાને કહી છે એ બધાએ સાંભળી મને ગાંડો ગણે છે. તેમાં તમારા એકનો વળી ક્યાં વધારો કરે ? ”

“ ના, ના. એમ તે છેક હોય ! કહો તો ખરા, શું છે ! ” આટલું બોલી એ સોભાગ તરફ જોઈ રહ્યો. એને અણચિંત્યા જ દુનિયાની ચડતીપડતીના ખ્યાલ આવ્યા. જગતમાં નાનું કાણુ અને મોટું કાણુ ? પોતે એક જંગીરદારનો પુત્ર અને એ એક મજૂર. હૃદય અને નીચ જેવું ખરેખર કાંઈ પણ હોત તો એ કદી એ આમ એની સાથે એ વાત ન કરી શક્યો હોત. મોટાઈ, નાનમ, એ બધું ઢોંગ, સ્વાર્થ હૃદયાઈ અને એક જાતના ભ્રમ જેવું એને લાગ્યું. ખીજા કાંઈ સાધારણ પ્રસંગમાં કદાચ એની સાથે વાત કરવામાં એને નાનમ લાગત. એની તરફ ઘુમ્મટકાર બતાવ્યો હોત. એણે બેચાર ગાળ સુણાવી પોતાનો પ્રભાવ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત. આમ માયાથી અને વિવેકથી વાત કરવામાં મૂર્ખાઈ અને ખોટી લાગણીની વિવશતા લાગત. પરંતુ આજ તે કંઈક જૂદું જ હતું. ‘સર્વ સરખાં છે,’ ‘એક્ય,’ ‘માયા,’ ‘રનેહ,’ ‘સદ્ધા-તુભૂતિ,’ ‘અનુકંપા’ એ સર્વ આજ એને સમજાયું. એક આવા વિચારમાં મશગૂલ હતો અને ખીજો વાત કહેવી કે નહિ એ ગડમથકમાં હતો. છેવટે સોભાગને થયું કે ભલે મને ગાંડો ગણવામાં એક ડાહ્યાનો ભમેરો થતો. દુનિયા એને ગાંડો ગણતી ત્યારે એ દુનિયાને ગાંડી ગણતો. એની દુનિયા જ જૂદી હતી. એમાં હતાં ફક્ત બે જણ : એ ને એની સોની. એ પેલા યુવાન તરફ ફરી જોડ્યો :

“ હું આખી વાત પૂરી ન કરું ત્યાં સુધી આપ મહેરબાની કરીને શાંતિ રાખજો; વચમાં ન બોલતા. તદ્દન સાચી જ વાત કહું છું.” એણે તાવડી ઉપર ભાખરી નાંખી, હોટવાળા હાથ ખંખેર્યા અને પોતાની વાતની શરૂઆત કરી :

“ આજે અગિયારઅગિયાર વર્ષો થયાં હું અહીં નોકરી કરું છું.

મારું કામ લાઇન બદલવાનું અને સુધી સિમલ આપવાનું. ખાટલો વર્ષોમાં એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે હું મારી નોકરી પર દાબર ન હોઉં. મને તેની રાત દોષ—ચોમાસાની મેઘથી રાત કે પછી શિયાળાની કઠકની ઠંડી—પણ હું તો જીવતો જ. હટલા પે અમને ધુન્ધારના દરોડા પરંતુ એ નિચાતાએને કપાથી ખસાલ હોય કે સેંકડો મનુષ્યોનાં જીવન અમાગ દાયમા છે.” દબ્બુ ખાટલું કહ્યું ત્યાં તો પવન વાવા માંડ્યો. વરસાદે જોસખે પડવાની શરૂઆત કરી. વીજળી ચમકવા માંડી. ખડિયેરજેવા જંગમના રણસમાં ખારીખારણું જોરથી ફટાફટ અથડાવા માંડ્યા વાતાવરણ આખું જ ધીમેધીમે ગૂઢું થતું લાગ્યું. ચોમાસાની અસ્વસ્થતા વધી. એજે પેલાની વાત આગળ ચલાવી. એ હવે થોડો ઉશ્કેરાઇને જલસીધી બોલતો હતો :

“આઠ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. ચોમાસુ હતું અને આવી એક ભયંકર ધનધોર મેઘની રાત હતી. સર્વત્ર માઠ અંધકાર હતો. ધોધમાર વરસાદ વરસતો હતો અને કાન ચીરી નાખે તેવા પવનના સુસવાટા બોલતા હતા. હું પાટા બદલવા નીકળ્યો. મારા હાથનું ફાનસ વરસાદ અને પવનને લઇ ફરફરુ થઇ રહ્યું હતું. પ્રકાશ ફેલાવવાને બદલે એ અંધકારને વધુ માઠ કરતું હતું. મારા હાથમાં ફાનસ હાલતું અને ચોતરફ પહોંચતો પડકારાઓ હાલતા હતા. હૃદય ધગધગતો નાખે તેવું ચિત્ર હતું. પણ હું તો ટેવાઇ ગયેલો. પાટાની જાને બાલૂએ તારની વાડ છે. એ વટાવી હું પાટા ઉપર પહોંચ્યો. ટ્રેનને આવવાનો હવે બહુ સમય ન હોતો. વરસાદ હજી એવો જ વરસતો હતો. માથે ઓઢિયું ગ્રુથપાટ અને હાથે લગભગ નકામા જેવાં દતાં. મેં પાટા બદલ્યા. ઓજિનની આગિવાજેવી ઝીણી સચાંચાઈ દેખાઇ. મેલ ઝપાટા-ખે પસાર થઇ જશે, અને પછી નિચતે છીંછીએ એ જ વિચાર મગજમાં ઘેરાતા હતા. ટ્રેન નજીક આવતી હતી. ટપકાં જેવા પ્રકાશમાથી આંખ આંજી નાખે તેવાં ફિરજોતુ તેજ પણ વધુ હતું. ટ્રેન ખૂબ જ પાસે આવી પહોંચી હતી. ધુન્ધળ અથ હતી. અવાજ મંજીર અને ઘેરો થઇ વધતો

જતો હતો. આકાશ સંજ્ઞાઓ લિખતું હતું. પવનનું કોરે અનિચ્છા હતું. સામી છાતીએ લિખતું એ મુદ્રેલ હતું. વરમાદ ન મળે છેવ્વી જ વાર વરસેના હોય તેવું લાગતું હતું. ત્યાં નો એક ભયંકર અવાજ ગયો—મલે કે આકાશ ફાટ્યું ! આંખ આગળના દમળાં પસાર થઈ જશે એમ લાગતી સર્ગલાઈટ એ મળાકા સાથે ગમ ગમ ગમ. અને કાન ફાડી નાખે એવા આતંનાદો, ક્રુચ ગિતકારો, હૃદય દગમચારો નાખે એવી ક્રિકિયારીઓ અને ખીચું પાણુંપણું સંભળાતું. દેન જગજગ સાંધા પાસે જ કાંધી વળી ગઈ હતી.”

એ આ બધું એક શ્વાસે બોલે જતો હતો અને શ્વાસ એ મટી રોકાયો. એની આંખો લાલ અંગારા જેવી ચળકતી હતી. મોઢું જે ચૂલાની જવાળાઓના પ્રકાશના કંઈકંઈ વિચિત્ર રંગોથી બરપુર લાગતું. એના હાથો સહેજ ધ્રુજતા હતા. એણે પોતાની વાન આગળ ચલાવી:

“અને હું થોડાક જ વારને અંતરે ઊંઝો હતો. અંજિતના બૂકેબૂકા ઊડી ગયા હતા. કેટલાંયે ડાઆઓ ઊંધા વળી ગયા હતા. પણ એમાં મારી ભૂત ન હોતી. એ અકસ્માતનું કારણ તો હજી સુધી નથી સમજાયું. કેટલાંયે માણસો આમ વગર બૂલે મૂઆ. સ્ટેશન માસ્તરે અવાજ સાંભળ્યો હશે કે શું, પરંતુ એ પણ બેએક માણસો લઇને આવી પહોંચ્યા. રાતોરાત આપણે બેઠા છીએ એ જ બંગલામાં સર્વેને ખસેડવાનું નક્કી થયું. અને અમે આમ એકઠે હાથે કેટલાંને ખસેડ્યાં. ઘણાંખરાં તો સાંજ અમરધામને પંથે પડ્યાં. થોડાંઘણાં રસ્તામાં જ થઈ ગયાં. જેટલાં બચાવી શકાય તેવાં હતાં તેટલાં બધાંને અમે લઈ ગયા હતા. હું છેલ્લી વાર ત્યાં એક વખત તપાસ કરી લેવા ગયો. સર્વત્ર અખંડ શાંતિ હતી. જાણે કે કશું જ થયું ન હોય ! કેટલાંયે સખ આમતેમ પડ્યાં હતાં. અને રણમેદાનનાં દૃશ્યો માદ આપ્યાં. સરકાર, હું લડાઈએ લડ્યો છું. કાંઈ બાકી રહ્યું હોય એમ ન હોતું લાગતું, પરંતુ

તાં તો ડોષ 'બાપુ' એમ બોલ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. હું શાંત
 બીભે રહ્યો. ફરી વાર 'બાપુ' એમ મને સાંભળાયું. એવો ખીટો થઈ
 અવાજ હતો ! હું એ અવાજ તરફ ગયો. ફાનસના ઝાંખા પ્રકાશમાં
 મેં એક નાનીશી કન્યા જોઈ. એની આંખો બંધ હતી.
 બન્ને હાથ માથાની આજુબાજુ છૂટા પડ્યા હતા. માથું એક બાજુ
 નીચું નમેલું હતું અને તેથી એાઈની એક બાજુએથી મોંમાં
 લોહી બહાર વહેતું હતું. મેં એને મારા હાથમાં ઝીડાવી લીધી. ફાનસ
 ત્યાં જ પડી રહ્યું. રસ્તામાં એ કાંઈક મળ્યું. હું કંઈક જુદા જ લાવ
 અનુભવતો અનુભવતો હતો. હું આ જ કંપાઉંડમાં દાખલ થયો. એવો
 ખીટો અહેસાસ હતો ! કાંઈક અજાણ્યું, દર્દ, શાંતિ અને સતોષમાં એની આંખોનાં
 ચોપચોપ ખીડાયેલાં લાગ્યાં. હું અંદર આંખો, પગ...પગ એ મારા
 હાથમાં જ એક આજ્ઞા રિમત સાથે થઈ પામી !"

એ પ્રાંત થઈ ગયો એના એાંક સખ્ત બીડાયેલા હતા. અને
 અંદરથી છેક બિડેબિડેથી રોડન અને દૂરના સંભળાતાં હતા. એની
 આંખો બંધ કરે લાગતી હતી. એ એકદમ લીભો થઈ ગયો. એના બન્ને
 હાથ જાણે કાંઈક ઊંચકયું હોય તેમ પહોળા અને લાંબા થઈ ગયા.
 એની સાથે ચકચકની આંખો સાવ ધીણી પૂણી જેવી થઈ ગઈ. ફરિ ડોળે
 ચાંબલા જેવો એ બીભો રહ્યો એનો રમરેર ગી લાગતો અહેસાસ તદ્દન
 આરસપદ્મ જેવો ટાંકો બને જઈ લાગતો હતો એમાં એકે એકે જાગ
 ન હોતો. એનું બાપુ સરીર ખૂબ જોગ્યાં મૂળત્તું હતું. હાથો મૂળના
 હતા. એ એડીટરી આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. ફેટનીક વારે એ
 બોલ્યો. સખ્તો છુવતા કરના મરેલા માણસના જેવા વધારે લાગતા હતા :

"સોની, સોની, સોની !"

એક સખ્ત વાળળીનો અમકારો થયો. એકાદ અનુભવ કડાકો
 થયો. એણે એક તીખી ચાલ પાડી. પેસ મુલાનથી પગ એક ચીસ
 નખાઈ ગઈ. એ ફરી નીચે બેસ. ગયો પડ્યો એકદમ અપહાન્ય

કુલ કાલેશ્વર — નવી નદીના કાલેશ્વરના આશ્રિત — મેલે — ૧૨૬
 કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વર — કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના

મેલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના
 નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના નેત્રેથી કુલેશ્વરના

૨

પ્રથમનંત્ર—અરુણ મર્દિનના પ્રસિદ્ધ ભાવક વાતાસંમિદ.
 કુંસપનીતિ-પ્રીત પ્રાપ્તી આપવાનાંઆ. એના મૂળ સેષક કુંસપ દત્તો.
 રાદ-તદ્વર. રાવ-કરિયાદ. ગિરિનર-ગુજરાતનો વૈરવ કવિ; એનું
 રામાયણ ગુજરાતમાં વૈરવે પ્રસિદ્ધ છે. ૨૭૬૨-૬૩, ૨૬. મુગલાંછન-
 અંક; મુગનું કાંછન (ચિહ્ન) જેને છે તે. નાળી-કાંડી.

૩

જલાશયો—નદી, સરોવર, તળાવ વગેરે. કટિમેખળા-કેડોનો
 કટોનો. મૃદંગ-ટોલક. કુંભસ્થળ-કમળાં. પાણી-દોરી. અશોક-
 આસોપાવવ. કિંશુકવન-ખાખરાની ઝાડી, કેસુડો. કિંશુકનાં ફૂલ શુક
 (પોપટ)ની આંચને મળતાં હોય છે તેથી એનું નામ 'શુ' શુક?'
 એવું પડ્યું કહેવાય છે. નિશ્ચેષ્ટ-ચેષ્ટા વગરના, ખેલાત: શણગાર-
 શોભા. કૃષ્ણ-અદેખાઈ. અનાથ-વિધવા. અવધિ-અંત, છેડો.

દૂસકાં-નિસાસા, રૂબો. વિદાય-હેલા પ્રણામ. ચિપાટો-કાઠિયાં, હાડિયાં.
 દોવાનળ-વનને બાળી ખાખ કરતી ભયંકર આગ. પ્રારબ્ધ-દેવ,
 કિસ્મત. સોદ-ગોદ, પડખું. આવેગ-ઉશ્કેરણી, બિઝરો. નારીસુલભ-
 સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક સ્ત્રી.

૪

.. અવારનવાર-પ્રસંગેપ્રસંગે, વારેવારે. આસામી-દેવાદાર.
 ગણઉં-બાદી, દોદી. બુંદા-અમે પોતે, સેવક (૧); સબ્બનો ખરો અર્થ
 'શુભામ' થાય છે. એકાકીર-સળંગ. પહે-બેડું, મુવાકુ, ઉપનગર,
 જવરઅવર-આવળ. હુરીઆળો-લીલોહમ. પરાગ-ફૂલની રજકથુ.
 મધમધાવી-મહેકાવી, સુગન્ધિદાર કરી રહેલી. મહૂડો-એ નામનું ઝાડ.
 એનાં ફૂલ ગરીબ માણસનો ખોરાક છે. મહૂડાનાં સૂકાં ફૂલને (મહૂડાંને)
 માળી તેનો દારૂ બનાવવામાં આવે છે. એર-ભૂદા જ પ્રકારનો, નવાઈ
 જેવો. અનેરા-ઓર. રૂપર્ષા-દરિદ્રાઈ પાછાતર-પાછળથી આવેલો.
 વખત પડેલાં આવે તેવા વરસાદને બેકુતો 'આગેતર' કહે છે. સુરેખ-
 સુંદર. તાજગી-નવીનતા, તાજાપણું. પ્રકૃતિમાન-કુદરતનું ગીત.
 પીતતા પાક-ફૂવાના પાણીથી બિઝારેલા પાકને 'પીત' કહેવામાં આવે
 છે. શમણાં-રવખાં. મોઢાં પગલાં-ફલગો રંગીલા-રસિક, શાખીન.
 શાપકાબ્ય-વનજીવનને લખતું કાવ્ય, આમજીવનકાવ્ય, Pastoral Song.
 ક્ષિતિજ-દષ્ટિમર્ધાદ, આકાશપૃથ્વીને સાંધતું સામનું કવિપત્ર ગોળ વનુંલ.
 ફાળીકોળીનો વખત-સંવાસાગનો, લૂટાવાના બોનો. દોસકોસ
 ઊડીગયા-ચરમર વાદળી મવા, હાથ મથો મુખી-ગુપ્તી, સરદાર.
 શિંશુક-લિખ માગનાર વિનવણી-વીનળી, આજીજી. દાળકો-વેપ,
 દેહર, દગળ. દિગમૂક-જડો, દિશાઓનું જ્ઞાન ભૂલેલો. દિદા-પ્રયત્નસ.
 માસમતા-પૂંછ. મોઝા-ઉચ્ચારના તરંગ. અધૂર-પડેલાં ન
 અનુભવેલાં. મહમાતી-કરસાદાર; રમાગત થ બાધકારક-દરકન કર-
 નારી. ગામરેની ઝારી-ગામડાની પાંદવવતી સ્ત્રી. અસમેલડી-સુંદર.
 અવેપ-અંરવં, યગીરભાગ. ફૂલપ-બિપીઆપણ માનુની-માતી સ્ત્રી;

પ્રમદા, ચોલીલો-શરમિદા, ઓશિવાળો. ક'પવાયુ-દૂજવાનો રોગ. મૂળે-ખરી રીતે. અપવાદ-આરોપ, લાંછન. હિવાતન-સૌભાગ્ય. પોખારા-અગિયારા ગચ્છન્તી. કામણુગારા-મોહક. ઉ-માદ-ગાંડાપણુ ઊધાડે એમ-પ્રસિધ્ધ રીતે, છડે ચોક.

૫

શકું-તલા-મેનકાવિશ્વામિત્રની પુત્રી, દુષ્પત્ની પટ્ટરાણી. દુર્વાસા-અત્રિ પ્રજાપતિના પુત્ર-દત્તાત્રેય-ને ચંદ્રના ભાઈ. એ ધણા તામસી હતા ને ક્રોધે ભરાતાં તરત શાપ દેતા. વાક્યાતુર્ય-બોલવાની છટા. ખટખટાટ-કાંટો, સાલ. છિંડાં-છિદ્રો, દોષ. છલછલાટ-છલકાટ, તોર. જ્વલેણુ-માથાવાદ. અવગણુના-અપમાન, બેદરકારી આડખીલી-સાલ, ફાંસ. ખલા-વેદ. અનિર્વાચ્ય-વર્ણવાય નહીં એવી, અગમ્ય.

૬

લિઝ્ઝત-લહેજત, સ્વાદ. નવોડા-નવી પરણેલી, નવપરિણીત. ગોષ્ઠ-આનંદની વાર્તા. સુવાસણુ-સૌભાગ્યવતી. પ્રતાપ-તેજ. ચઢીચઢીને-ઊશ્કરાધને. ગમગીન-બેહોશ; નીરાશ. માનતાઓ-આધાઓ, આખડીઓ. કંહેણુ-આણું, તેકું, સંદેશો. ચાનક-ચરતી. ઓશલો-છાન્નિયાં. કાવ્યવિવરણુ-કાવ્યનો રમણાર્થ, સમજૂતી. ગૂઢ-છૂપા. અનુલક્ષીને-તેને ઉદ્દેશીને, તેને માટે, ત્રિષે-મરુ-ભેદ. અકથ્ય-કહેવાય નહીં તેવા, અવર્ણનીય. વટનો કંદકો-પ્રતિજ્ઞાના ફાંકાવાળી. સાચ-સલ, દૈવત. જાતર-દર્શન, યાત્રા, જત્રા. વજૂપાત-વજૂ (ધંન્વન્તું ધનુષ્ય): અહીં 'આકૃત' અર્થ છે. હાજારા-હુણુર-પ્રસક્ત સાચવાળી. સાન્તવન-દિલાસો; શાતા. એણી-પાયરી, કક્ષા. મસલત-ઊકાપોહ, મંત્રણા, વિચાર, લાંજગડ. રૂઢિઓ-રીતરિવાજો. અનિર્વાચ્ય-અટકાવાય નહીં તેવા, અધનકારક. અપ્રતિરુદ્ધ-સામે ન પડાય તેવા. અપકાર્ય-ડપાઈ, હોસકોસ વગરની થયેલી. હતાશ-નીરાશ, ભનાશ, આશીર્વાગ, અહવી-ધરેણું વગરની, હોધાડી. કંડકાર્ય-સખ્તપાઈ.

આનનામોનો-આપા સર્વે, ત્રિપુર-વજ્ર ક્રિયાશિવાયુ અપૂર્વ દીપ્તિ,
 રૂમળ-એનામનું પાત્રા નાપી અર્ચાય કામચામુ દામ, પાદા-પાદા,
 શાપદા, શાનાનન-દમેશના કળા પરી અર્ધ હૃદયી-કળા કાપી મધુ
 હૃદય, અરુણા-અરુણા, નાનકું કળા

૭

ભૂમંદગવિખ્યાન-પૂર્ણામંત્રમ્ અવલીનમરી-ગિલ્લવિની,
 ઊગ્રેશ્વરી, વિદ્યમતી ગાલધાતી આધિપત્ય-અંદેશક, વ. આધિ-ધનાર,
 અવિષ્મના, પ્રકથાન-પર્ણા, નીકળતુ તે, પ્રસ્થાનું, ખૂંદતો-કાંદો,
 આશુ-સમાપ્ત, વાચાન અવધ-મદેનમ, ગાળો, શુભેક-દીનમરીપૂર્વક,
 આદેશાર-પૂરેપૂર્ણ, પ્રતિજ્ઞા-આપા, નેમ, જાન-વચચાલ, આખડી-
 નિવમ્, આપા, વરધા-કવચા પ્રમણુપદ-પ્રમણમરી એક, કોલ-વચન,
 સોન-ભેદી મચળા રોડ-રોડ-તોરણે, ર્દહભયો-રેલે, ગાદી-જરર,
 અરિ-વર, પગલે, પિર-રેદ, સાજનમંદગ-વરધોડા પાસો-રક્ત,
 ચોખાકાર પૂરપાદ-અંતકાળ

હૃદયે-શાન્તકાર રતોપાદ-રાવના સંકેતસ્થળે-નકા કરેલા
 ઠેકાણે ઊખાખા-સમસ્થા, કાચકા વસમી-અસન્ન, વીતકો-હોમનમતી-
 આ ઉર ઉમ્મિ-હૃદય અવાજ આવ, વસપ્ર-વાસે, પાછળ, અવતરી-
 ભનરી, પાછળ આવી મનમૂકી-હૃદયી, વગર સંકેતે, સરસ-પ્રાસેરવર,
 રામ-રાવના દનક ...કાલિ-કામચાને સોનેથી શાભાઓ ને નિલાડીને
 કાને માણેક પહોરામ્મ ઊપની-જન્મી, કર્મિ દીધી ઉપરારિ-નસામે
 મને અવલાવી નાખી મઝ-મને, સોભાગ-મહાભાગ, પનોતો-
 નસીજદાર, વરમી-અગમ, વિપયાશ્વી-વાસના, વિપવવાસનાશ્વી,
 રાકિની-કાલ્યા, પૂદી-કડ, કોડા, નેહ-રનેહ નાહસુ-પતિ સાથે,
 પાતકાં, ત્રી-અગ, સિધુ-મરણ ચમું, રિસદું-કાળાદીલી,
 સાખ-સાંજન, આંચિ-પલમે આંધણુ-દોષ, પાપ, સાખ-પ્રતિષ્ઠા

દકા-સિકકા, અવલવે-દરેક જન્મે, સાવન-દીલાસો, અવા,
 રજુવાસ-રાધીવાસ, શાદી જનાનો, અનશન મત-મકારકું, વર્ગ

ખોરાકનું વ્રત. અસંભવ-ન બને તેવી. માંદગર-ચોરી. આશાભંગ-
હતાશ, નીરાશ. ડાઘુ-સ્મશાનીઆ. ઝૂરવું-પ્રેમથી બળવું. પુરોહિત-
રાજગુરુ. અશોકવ્રત-એક જાતનું શોક દૂર કરાવનારું વ્રત. વધામણી-
ખુશ બખર. પ્રથા-રિવાજ, ધારો. પોહોતી-પહેંચી. આધ્યાસક-
શાંતિકારક. આવાસ-મુકામ. સજાઈઓ-તૈયારીઓ. હસ્તમેળાપ-
પાણિગ્રહણ, લગ્ન. રતિકામ-પ્રેમનાં અધિષ્ઠિત દેવી અને દેવ. મંત્ર-
બેદ. આક્રમણ-હુમલો, સવારી. પર્વ-તહેવારના દિવસો.

૮

શીરપે-માથા ઉપર. કોલાહલ-ધોંધાટ. ટપાટપી-ચઢતર.
સામાજ્ય-આપક અસર. અર્ક-સૂર્ય. સહુસા-એકાએક. આઈડિયલ-
આદર્શ, an ideal. અંતિમ-છેડાની, આધેઆધેની. મુન્દરતર-
વધારે સુંદર. છીપી-શાંત ચંદ્ર, મટી. અચાનક-અચિન્ત્યાં. ધનધાર-
વાદળાંથી છવાયેલું, અંધારાવાળું. આંદોલનો-તરંગો. પગરવ-પગલાંનો
અવાજ પ્રકૃતિ-તણિયત. ભુજપાશ-આય. તાદરશ-યથાર્થ; આખેહૂબ.
છળતાં-બહીતાં, આરા-અધા. પરાકાષ્ઠા-દદ, છેલ્લી ભૂમિકા. ભિન્નત્વ-
ભૂદાષ, બેદ. કીસ્તી-હોડી. દરયો-દેખાવો. તલસી-ઝાંખી.

૯

ભિસ્તી-પખાલી. ખોખડધજ-પકુપકુ કરે એવી, ધરડી.
હાંદલી-હાંદલી, દોણી. તડકાછાંચા-લીલીમુકી, મુખદુઃખ. મસક-પખાલ.
ગઝલ-મૂળ ફારસી ભાષામાં 'પ્રેમગીત' અર્થ છે, એ નામના રાગનું ગીત.
લીન-હુએલો, એકરસ. આટ-રસ્તામાં, વચમાં આવતી. ધારકો-ફાળ.
ખુશનુમા-સુંદર, મહેદાર.

૧૦

પર-નટૂંદા; અસ્પૃષ્ટ. અસ્તિત્વ-દયાની. અતિવ્યવસાય-ગદ્ ગદ્
કામ. ગાહરિયો પ્રવાહ-ધેટાના ટોળાનું ચાલવું; એકની પાછળ વગર
વિચારે ખીળએ જવું તે. કાંતિકારી-વિષ્ણવકારક; અંદાજોર વૃત્તિવાળો.
તુડકો-તરંગ. ચિકિત્સાવૃત્તિ-ગ્નયુવાની ઇન્દ્રિયની. હુડીમ-યુવાની વેદ.
ઉપચારો-ઈલાજ, દવા. શરારસા-ગ્નયુવાની ઇચ્છા. સનરાનાટી-

નદીને મોઢી કાઢી, નિરૂપદવી નિરંજ, નીકમ-મુદા, ઉપરિ-
 માન, રોગાનમી, આધાર-માન, મોઢી મનેજ- મેજમી, મેજમી,
 મોટો-આપીન કલિપિત-કાષ્ટ, મદુ. મીઠીમીં ખનાવાને, અંદરુદા
 -મનેર નામ; નિરૂપાન, અવદાર નદા મરુ ને. આધાર જલને-
 દીમ ઉમમને. કલ્પાળી-કરમા, વાવ. યામનામે-અંતરિક
 મંત્રાઓ. અનિલેક નદુ અંખા. વધારે પડું દોવાને મુજ.
 વિવેકશુદ્ધિ-કલ્યાણ, અમળનું સમનેસપણે

૧૧

સ્વામન-મહામાનવી. સ્વાયસ બી-સ્વાયવી, રોવાના જ
 ઉપર આધાર રાખત મુદામેખ-જીવનમુખ. લામી-કલ, કર, સાધક-
 કાધ, સાધ, મોંઠલિક મોટો-અમુક અર્થના. બેવકાઈ-નામાદરાખી.
 મુદંગ-દોષ, મિથન-મરનાર. સદ્ગુણ-મોદા. લાખી-નખી (સુરતી
 પ્રયોગ), રોદ-અવકર. કે કાટી-રોદન રેલાઈ, માછો પડે. કરી કામ
 -સાંન. કળીનર-દુઃખ, વેદના. હાકેક-હાકનાર, જાડીવાન. હાખ-
 ખરી. અરવાઈ-ગુલવાન કાગલ પડી સારવાર-ખરાસ, સેવાચારી.
 લેવડબે-બાપડો. ભીધા

૧૨

નામધારો-મખાન. મદુદીલ-મીજલસ. મજલસ. તાસીર-
 કરસના. ધન-જો. વહાવતો-વીનાવતો, મૂળરતો અદુલો-એકમો.
 વિરુદ્ધ-મદાન. સર કરવા-જીવત. નામચીન-સુવિખ્યાન. નગરઅસાધ્ય
 -નમગા અસબ એવા. રગમચ-રમમૂમ, માચડો, પીઠ, તખ્તો.
 સદસાઈ-હરિશર્ષ. સાઈદાઓ-સાજ વગાડનારઓ. સામ્રાટ્ટી-મદારાખી.
 અદાદી-રઆપથી, કરસાથી. પાલકપિતા-બાછેરી મોટી કરનાર બાપ,
 ધર્મપિતા. દરિદ્રેષ-નમર. ઉત્તત-બિયા. ખલમ-ખલાસ, પૂરી.
 જનાની-ઓના, રેણુ અવનત-નમેલે રગત-નવીન રમ, તાજગી.
 સંગીતવાંદુઓ-સંગીતના પ્રેમીઓ, અભિધાનવાળા. સાદર-માન
 સાથે. ખેય-સદ્મ. ફરમાયશ-વીનતી, વિદ્યુતિ, દૂકમ. વિઆસજી-વિચાર;
 ચિન્તન. કોલિમા-કળાસ. મીટ-નજર. આશોકો-વહેમ. શબ્દાધ્યાન-

ગાજતો. ખીન-વીણા. મટકું-પલકારો. નિમેષ. મુગ્ધ-ગાંડી. હલક-
આંદોલનનો ગુંબરવ. ખ્યાહીશ-ભિદ. કીનો-વૈર. મારણુમંત્ર-વિનાશક
ઉપાયવાળો ક્રીમિયો. દુન્યવી-દુનિયાના. શતાયુઃભવ-સો વર્ષની યા.
મહેન્દ્રા-મહત્તાકાંક્ષા.

૧૩

પાયરો-સ્થિતિ. વ્યવહારશીલ-દુનિયાદારીમાં મશગુલ. ઘટમાળ-
ઘડાઓની રેંટમાળ. કૂવામાંથી પાણી કાઢવામાં એ વપરાય છે ને તે ભરાય
છે ને ઠલવાય છે તેમ સંસારની રેંટમાળ પણ ભરજિલેય થયા કરે છે.
રમ્યાપર્યા-ડૂબેલા. વ્યક્ત-દર્શાવાયથી. માવજત-અરદાસ, સારવાર.
મમત્વ-પ્રેમ. 'મારો છે એવી' વૃત્તિ, પક્ષપાત. આસ્થા-યકીન.
શ્રદ્ધા. અવરજવર-આવવુંજવું.

ધારણુ-શાતા, શાંતિ, નીરાંત. સંતૃપ્તિ-સંતોષ. ગૌરવ-મહત્તા.
શુંદા-છવતો. સત્કાર્યો-સ્વાગત ક્યું. માર્ગપ્રતીક્ષા-રાક, વાટ.
ભૂતપૂર્વ-આગળ થયેલો. સ્પષ્ટીકરણુ-ખુલાસો. દીક્ષા-ગુરૂમંત્ર.
ભગવાં-ગેરૂથી રંગેલાં.

૧૪

માદરેવતન-જન્મભૂમિ. જોમ-જોર. અન-ય-શ્રેષ્ઠ પ્રકારની,
અગ્નેડ. આંધિ-તોફાન, વાવાઝોડું. કુંડુભિ-ઢોલ. વિરમ્યા-શાન્ત થયા.
સમરંગણુ-યુધ્ધનું મેદાન. પયગામ-સંદેશો. વિલક્ષણુ-નવાઇ નેવી.
કોઠીલાઓ-આશાભર્યાં. આવારણાં-વારણાં, મીઠાં. આલિંગનો-
ભેટવું તે.

તનમનાઠ-રૂંઢેરૂં વ્યાપેલી આતુરતા. સાદો-ફેરો. વળાંક-
વળવાનો રસ્તો. ઉત્કંઠિત-આતુર. ગદ્ગદિત-ગળગળો, જોખરો. સુનમૂન-
જલ અને સૂપ. ખલતલ-કસાયણું, ધીંગું. રમખાણુમાં-તોફાનમાં.

ચિદાર-જોમમય. કંદોડી-કદંગી. અદા-દળ. અસ્વસ્થતા-ભેચેની.
વિવશતા-પરવશતા. સુદાનુભાનિ-સમભાવ. અનુકંપા-સમભાવભરી
દયા. ઠંઠકે-જોતવાઈ ગઈ જોતવાઈ ગઈ. આતિનાદો-દુષ્ટીઆંના
અવાજ. ચિદરેવતન-ચિદરેવતન. અમરનામને પુણ્ય-મેળને માર્ગ
નૃદુ-દામન.

